

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені ІГОРЯ
СІКОРСЬКОГО»**

Факультет соціології і права

Кафедра соціології

«На правах рукопису»
УДК 316

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри
_____ П.В.Кутуєв
«__» _____ 20__ р.

Магістерська дисертація

на здобуття ступеня магістра

зі спеціальності 054 «Соціологія»

**на тему: «Потенціал міжнародних інституцій в процесі правосуддя
перехідного періоду: теорія і практика»**

Виконала:

студентка II курсу, групи СЛз–81мп

Паперняк Олеся Віталіївна _____

Науковий керівник:

ст. викладач кафедри соціології, к. політ н.

Якубін О.Л. _____

Рецензент:

д. т. н., професор,

професор кафедри теорії та практики управління

Архипов О.Є. _____

Засвідчую, що у цій магістерській дисертації
немає запозичень з праць інших авторів без
відповідних посилань.

Студентка Паперняк О.В. _____

Київ – 2019 року

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Факультет соціології і права
Кафедра соціології

Рівень вищої освіти – другий (магістерський) за освітньо-професійною програмою

Спеціальність (ОПП) – 054 «Соціологія» («Врегулювання конфліктів та медіація»)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ П.В.Кутуєв

«__» _____ 20__ р.

ЗАВДАННЯ
на магістерську дисертацію студенту
Паперняк Олесі Віталіївні

1. Тема дисертації «Потенціал міжнародних інституцій в процесі правосуддя перехідного періоду: теорія і практика», науковий керівник дисертації Якубін Олексій Леонідович, ст. викладач кафедри соціології, к. п. н., затверджені наказом по університету від «14» листопада 2019 р. № 3919-с

2. Термін подання студентом дисертації 10 грудня 2019 р.

3. Об'єкт дослідження – феномен і концепції використання перехідного правосуддя.

4. Предмет дослідження – механізми перехідного правосуддя, які здійснюються із залученням міжнародних інституцій.

5. Перелік завдань, які потрібно розробити:

проаналізувати розвиток концепції правосуддя перехідного періоду;

виокремити загальне розуміння правосуддя перехідного періоду та його основних напрямків;

визначити місце правосуддя перехідного періоду у постконфліктному врегулюванні збройних конфліктів;

дослідити значення основних міжнародних інституцій під час здійснення правосуддя перехідного періоду;

з'ясувати значення та результати залучення міжнародних інституцій в процеси розбудови правосуддя перехідного періоду на прикладі Боснії і Герцеговини;

визначити актуальність застосування механізмів перехідного правосуддя в Україні;

проаналізувати потенціал участі міжнародних інституцій в заходах перехідного правосуддя в Україні;

розробити рекомендації щодо розбудови перехідного правосуддя із залученням міжнародних інституцій для держави Україна.

6. Орієнтовний перелік графічного (ілюстративного) матеріалу

7. Орієнтовний перелік публікацій:

Паперняк О. В. Міжетнічний конфлікт в Боснії і Герцеговині: спосіб врегулювання і можливості ескалації // Великі війни, великі трансформації, 1918-2018 роки: конфлікти та мир у XX і XXI сторіччях : Матеріали IX міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2018 р.) / Укладачі А.А. Мельниченко, П.В. Кутуєв, А.О. Хом'як. Київ, 2018. 276 с.;

АБВ. Збройний конфлікт в термінах (Путівник для України)/ Дуцик Д., Черниш В., Вороніна В., Рюче Н., Мороз І., Паперняк О., Калупаха І. ; Київ: Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, 2019. - 90с.

8. Дата видачі завдання – 07.10.2019р.

Календарний план

№ з/п	Назва етапів виконання магістерської дисертації	Термін виконання етапів магістерської дисертації	Примітка
1.	Визначення напрямку дослідження	29.08.2019 – 06.09.2019	
2.	Формування джерельної бази дослідження	07.09.2019 – 22.09.2019	
3.	Складання плану	23.09.2019 – 30.09.2019	
4.	Написання вступу до роботи	01.10.2019 – 12.10.2019	
5.	Підготовка і написання I розділу дисертації (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ)	13.10.2019 – 28.10.2019	
6.	Написання II розділу (УЧАСТЬ МІЖНАРОДНИХ ІНСТИТУЦІЙ В ПРОЦЕСІ ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ)	29.10.2019 – 17.11.2019	
9.	Написання III розділу (АКТУАЛЬНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАЛУЧЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ МІЖНАРОДНИХ ІНСТИТУЦІЙ ДЛЯ РОЗБУДОВИ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ), висновків та коригування списку літератури.	18.11.2019 – 04.12.2019	
10.	Підготовка реферату магістерської дисертації	05.12.2019 – 11.12.2019	
11.	Передача магістерської дисертації на кафедру	05.12.2019 – 11.12.2019	

Студент

О.В. Паперняк

Науковий керівник дисертації

О.Л. Якубін

АНОТАЦІЯ

Паперняк О.В. Потенціал міжнародних інституцій в процесі правосуддя перехідного періоду: теорія і практика.

Магістерська дисертація за спеціальністю 054 Соціологія. – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», кафедра соціології. – Київ, 2019. – 102 с., список джерел з 85 найменувань.

Дисертація присвячена визначенню потенціалу міжнародних інституцій через призму залучення їх до розбудови моделі перехідного правосуддя.

У роботі проаналізовано значення участі основних міжнародних інституцій в процесі перехідного правосуддя, досліджено практичний досвід Боснії і Герцеговини в аспекті залучення до конкретних заходів перехідного правосуддя міжнародних інститутів. Також дослідження містить систематизацію теорій та концепцій щодо визначення змісту перехідного правосуддя та його місця в постконфліктному врегулюванні. На підставі результатів експертного опитування були виявлені перспективи розбудови моделі перехідного правосуддя в Україні із залученням потенціалу міжнародних інституцій та розроблені щодо цього відповідні рекомендації.

Ключові слова: перехідне правосуддя, міжнародні інституції в перехідному правосудді, постконфліктне врегулювання, збройний конфлікт в Україні.

ABSTRACT

Papernyak O.V. The potential of international institutions in the transitional justice process: theory and practice. – Manuscript. Master's thesis on speciality 054 Sociology. – National technical university of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Department of sociology. – Kyiv, 2019. – 102 p., 85 sources.

The dissertation is devoted to determining the potential of international institutions through the prism of involving them in building a model of transitional justice.

The paper analyzes the importance of the participation of major international institutions in the transitional justice process, examines the practical experience of Bosnia and Herzegovina in terms of involvement in specific transitional justice activities of international institutions. The study also provides a systematization of theories and concepts for determining the content of transitional justice and its place in post-conflict settlement. Based on the results of the expert survey, the prospects of developing a transitional justice model in Ukraine with the capacity of international institutions have been identified and relevant recommendations developed. institutions have been identified and relevant recommendations developed.

Key words: transitional justice, international institutions in transitional justice, post-conflict settlement, armed conflict in Ukraine.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ.....	12
1.1 Концептуалізація поняття правосуддя перехідного періоду.....	12
1.2 Напрямки і цілі правосуддя перехідного періоду.....	25
1.3 Місце правосуддя перехідного періоду в постконфліктному врегулюванні.....	37
Висновки до першого розділу.....	45
РОЗДІЛ 2. УЧАСТЬ МІЖНАРОДНИХ ІНСТИТУЦІЙ В ПРОЦЕСІ ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ.....	47
2.1. Загальний огляд міжнародних інституцій, що приймають участь в процесі правосуддя перехідного періоду.....	47
2.2. Розбудова заходів правосуддя перехідного періоду за участі міжнародного компонента на прикладі Боснії і Герцеговини.....	61
Висновки до другого розділу.....	72
РОЗДІЛ 3. АКТУАЛЬНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАЛУЧЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ МІЖНАРОДНИХ ІНСТИТУЦІЙ ДЛЯ РОЗБУДОВИ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ.....	76
3.1. Сучасний стан напрацювань в галузі перехідного правосуддя в Україні в умовах триваючого збройного конфлікту.....	76
3.2. Авторське соціологічне дослідження «Перспективи розбудови моделі перехідного правосуддя в Україні із залученням потенціалу міжнародних інституцій».....	80
3.3. Аналіз результатів дослідження.....	83
Висновки до третього розділу.....	92
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	103

ВСТУП

Актуальність теми. Збройний конфлікт на території України за більш ніж п'ять років на жаль став частиною суспільного життя. Тема миру на Донбасі та в країні взагалі наразі є першим пунктом у порядку денному нової влади, яка прийшла після президентських та парламентських виборів цього року. З врахуванням цього, вектори зовнішньої та внутрішньої політики направлено в бік припинення вогню та врегулювання збройного конфлікту.

За час перебігу конфлікту в країні діяльність держави була спрямована в першу чергу на реалізацію заходів із врегулювання нагальних «точкових» потреб – ведення бойових дій, облаштування вздовж лінії розмежування пропускних пунктів та інфраструктури, здійснення виплат вимушеним переселенцям, забезпечення населення гуманітарними вантажами, водо- та теплопостачанням тощо. Владою приймалися акти, які були покликані врегулювати актуальні питання країни та населення, які виникли у зв'язку із веденням бойових дій та тимчасовою окупацією частини території України.

Проте й досі відкритим залишається стратегічне питання: що робити, коли активна фаза конфлікту закінчиться і ми почнемо шлях до миру? Це питання особливо гостро виокремлюється на фоні можливої імплементації в національне законодавство «формули Штайнмаєра» та зустрічі лідерів «Нормандської четвірки», що може суттєво вплинути на процес досягнення миру в Україні. Суспільство буде потребувати відповіді на це та інші питання, пов'язані постконфліктним періодом, а держава повинна мати чітку стратегію та план дій на цей період.

Саме тому в своїй магістерській дисертації було вирішено звернутись до питання впровадження механізмів перехідного правосуддя, які виникли у світі як відповідь на порушення прав людей під час конфлікту. Практика перехідного правосуддя наразі налічує десятки національних варіантів, які мали за мету зробити гармонійний перехід до мирного часу та забезпечити при цьому справедливе ставлення до усіх учасників конфлікту. В цьому ключі варто

виокремити такий важливий аспект розбудови перехідного правосуддя як допомога та участь в його різних механізмах міжнародних інституцій. Як ми бачимо з практики інших постконфліктних країн, міжнародні інституції та їх представники були залученні до більшості засобів перехідного правосуддя, починаючи з експертної допомоги та закінчуючи статусом активних акторів міжнародних та національних судових інституцій, комісій з пошуку правди, комісій з проведення реформ та ін. Звісно, результати такої участі не завжди були однозначні. З урахуванням того, що Україна лише відкриває для себе міжнародний досвід у цій сфері, він в будь-якому випадку є надзвичайно цінним та масштабним для планування постконфліктних кроків нашої держави. Ми маємо шанс не повторити помилки інших країн та якнайшвидше віднайти баланс між здійсненням національних заходів та допомогою міжнародної спільноти, аби розбудувати систему правосуддя перехідного періоду, яка буде уособлювати кращі світові практики перехідного правосуддя та відповідатиме національним інтересам.

Метою дослідження є аналіз потенціалу та особливостей залучення міжнародних інституцій до впровадження механізмів правосуддя перехідного періоду.

Виходячи з мети цієї роботи можемо сформулювати наступні **завдання**:

проаналізувати розвиток концепції правосуддя перехідного періоду;

виокремити загальне розуміння правосуддя перехідного періоду та його основних напрямків;

визначити місце правосуддя перехідного періоду у постконфліктному врегулюванні збройних конфліктів;

дослідити значення основних міжнародних інституцій під час здійснення правосуддя перехідного періоду;

з'ясувати значення та результати залучення міжнародних інституцій в процеси розбудови правосуддя перехідного періоду на прикладі Боснії і Герцеговини;

визначити актуальність застосування механізмів перехідного правосуддя в Україні;

проаналізувати потенціал участі міжнародних інституцій в заходах перехідного правосуддя в Україні;

розробити рекомендації щодо розбудови перехідного правосуддя із залученням міжнародних інституцій для держави Україна.

Об'єктом цього дослідження є феномен і концепції використання перехідного правосуддя.

Предметом дослідження є механізми перехідного правосуддя, які здійснюються із залученням міжнародних інституцій.

Методи дослідження. Під час дослідження застосовувались комплекс різних методів соціологічного аналізу. Систематизація теоретичних та емпіричних підходів, а також аналіз, порівняння та синтез. Емпіричне дослідження було виконане методом експертного опитування.

Теоретичне значення отриманих результатів. Ця магістерська дисертація базується здебільшого на іноземній літературі з огляду на недостатність публікацій в Україні на тему залучення міжнародних інституцій до правосуддя перехідного періоду. Дослідження містить в собі систематизацію теорій та концепцій щодо визначення змісту перехідного правосуддя та його місця в постконфліктному врегулюванні взагалі. Також аналізуючи міжнародний досвід, було виокремлено основні міжнародні інституції, що грають ключову роль під час реалізації заходів перехідного правосуддя. Ця магістерська дисертація є першою, яка аналізує перехідне правосуддя через призму залучення до його заходів міжнародних інституцій, а також визначає потенціал такої моделі для перехідного правосуддя України.

Практичне значення отриманих результатів. Отримані в ході написання цієї магістерської дисертації висновки та рекомендації за результатами власного дослідження можуть бути використані для подальшого аналізу залучення міжнародних інституцій до процесів перехідного правосуддя, а також під час

розробки стратегій, програм та нормативно-правових актів, що стосуються підготовки та запровадження перехідного правосуддя в Україні.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, кожен з яких має декілька підпунктів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 102 сторінка. Список використаних джерел – 85 найменувань.

Публікації:

Паперняк О.В. Міжетнічний конфлікт в Боснії і Герцеговині: спосіб врегулювання і можливості ескалації // Великі війни, великі трансформації, 1918-2018 роки: конфлікти та мир у XX і XXI сторіччях : Матеріали IX міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2018 р.) / Укладачі А.А. Мельниченко, П.В. Кутуєв, А.О. Хом'як. Київ, 2018. 276 с.;

АБВ. Збройний конфлікт в термінах (Путівник для України) / Дуцик Д., Черниш В., Вороніна В., Рюче Н., Мороз І., Паперняк О., Калупаха І. ; Київ: Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, 2019. - 90с.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

1.1 Концептуалізація поняття правосуддя перехідного періоду

Поняття правосуддя перехідного періоду (перехідного правосуддя або транзитивного правосуддя) є відносно новим, адже його виникнення здебільшого пов'язують із подіями ХХ століття, що запам'ятались активною демократизацією світових процесів.

Маються на увазі події, що мали місце в країнах Південної Америки та Південної Африки та були пов'язані з переходом від недемократичних режимів до демократичних чи від збройних конфліктів до мирних процесів і, як наслідок, започаткували напрацювання в дослідженні правосуддя перехідного періоду. Взагалі вважається, що з 1974 року більше сотні країн світу мали аналогічний досвід застосування механізмів перехідного правосуддя (Уварова, 2017, с.12).

Концепція правосуддя перехідного періоду в історичному аспекті стала моделлю трансформації суспільства від авторитарного режиму до демократичного, від умов збройного конфлікту до постконфліктного періоду.

Ключовим аспектом перехідного правосуддя є рух між такими пунктами: початковий пункт пов'язаний з диктатурою, війною, комунізмом, окупацією, геноцидом, хаосом, а кінцевим пунктом має стати розвинутий ліберальний демократичний режим (Чарнота, 2013, с. 187).

На думку Чарноти (2013) останні роки, особливо після 1989 р., спостерігається інтенсивний розвиток двох типів дискурсів: щодо правосуддя перехідного періоду і щодо верховенства права, які у свою чергу стали здобутком дискурсу щодо прав людини. Розмови про певні стратегічні напрямки правосуддя перехідного періоду мали місце й раніше, але вони не застосовувались саме як правосуддя перехідного періоду.

Правосуддя перехідного періоду виникло на тлі відчуття сильної потреби боротьби з безкарністю і необхідності захисту прав людини. Концепція

сформулювалась як реакція на необхідність розслідування правопорушень і притягнення винних до покарання, а також відшкодування заподіяної шкоди та забезпечення права знати про минуле (Мендес, 1997). Перед державами постали виклики, пов'язані із зобов'язанням встановити гарантії та реформувати певні інституції, що стануть запорукою неповторення порушень, які колись мали місце.

У всьому світі проблемою стало те, що ані теорія міжнародних відносин, ані національне законодавство не могло повною мірою задовольнити потреби суспільства у відшукуванні правди й притягнення винних до відповідальності.

Мало хто з вчених того часу міг передбачити можливість довготривалого та ефективного застосування заходів перехідного правосуддя.

Відносно періоду виникнення витоків концепції перехідного правосуддя більшість експертів підтримують позицію Хантінгтона (1991), який пов'язує перехідне правосуддя з початком нової, „третьої” хвилі глобального процесу демократизації, яка розпочалась з „революції червоних гвоздик” у Португалії (1974 р.), прокотилася Південною Європою (Греція, Іспанія), Латинською Америкою (Уругвай, Аргентина, Бразилія, Перу), Західною Азією (Туреччина) та Далеким Сходом (Філіппіни, Південна Корея, Тайвань), а потім й Східною Європою.

Так на думку Хантінгтона (1991) перехідне правосуддя мало бути заходами короткострокового періоду, які втратять свою актуальність після знаходження консенсусу між старою і новою владою та елітами.

Окрім того Хантінгтон (1991) започаткував ідею, яка потім лягла в основу подальших досліджень про те, що «в реальному житті те, що відбулося, мало залежить від морально-правового обґрунтування: концепція перехідного правосуддя сформована переважно політикою і зумовлена сутністю процесу демократизації».

Судові процеси та комісії з правди були певною проблемою для цих науковців, які зосередилися на забезпеченні народження демократії шляхом мінімізації можливих причин будь-якого зриву. Науковці вважали, що судові

процеси та комісії з правди будуть менш ймовірними в нових демократизованих державах, а якщо вони й будуть запроваджені, це спричинить політичну нестабільність (О'Доннелл і Шміттер, 1986; Хантінгтон 1991). На думку Хантінгтона, «у нових демократичних режимах справедливість настає швидко або вона взагалі не настає». О'Доннелл і Шміттер (1986) підтвердили цю думку своїм прикладом Іспанії, де, стверджували вони, гіркота спогадів послаблювалася з плином часу. Ніно (1996), також використовуючи приклад Іспанії, зробив висновок: "Чим більше часу пройде, тим складніше буде досягти успіху «заднім числом» справедливості". У підсумку, науковці погодилися з тим, що з часом попит на правду та справедливість зменшиться, а комісії і переслідування істини будуть менш ймовірними. Дослідники прийшли до висновків, що прагнення суспільства до відшукування правди та встановлення справедливості, який під час перехідного періоду є найбільшим, після проходження певного часу значно послаблюється, особливо якщо нова влада цей аспект ігнорує. Такі висновки покладені в основу висновків про необхідність запровадження судових та несудових заходів перехідного правосуддя якнайшвидше.

Після Хантінгтона, взявши за основу його ідеї, деякі інші дослідники намагались прояснити питання актуальності механізмів перехідного правосуддя, зокрема Д. Піон-Берлін (1994), Л. Хейс (1995) і Е. Скаар (1999), але внаслідок їх досліджень так і не була знайдена відповідь на питання: чому ідеї правосуддя перехідного періоду не зникають, не втрачають своєї актуальності, а навпаки тільки активізуються в різних суспільствах (Уварова, 2017, с.14).

Завдяки огляду зазначених праць можна сказати, що експерти дійшли до висновків про те, що заходи правосуддя перехідного періоду більше залежать від внутрішньої політики держави, від результатів перебування на вагах політичного життя попереднього та нового режимів. Хоча розбиратись з минулим – це неминуче завдання для нового демократичного режиму, водночас перед новими демократичними режимами можуть постати певні делікатні та навіть небезпечні аспекти.

За Хейсом (1995) притягнення до кримінальної відповідальності є значним ризиком, адже це може змусити наступні еліти порушувати закони правової держави під час оцінки недемократичної поведінки їх власного перебування при владі. Це може, як наслідок, значно послабити легітимність нового режиму.

Раннім дослідженням також характерні певні висновки, які в подальшому зазнали значної критики. Так, Хейс (1995) зазначив про те, що оскільки нова демократія – це крихка конструкція, то, на думку деяких аналітиків, необхідною умовою для виживання демократичного процесу є толерантність або навіть безкарність у поводженні з представниками попередніх режимів. Це обумовлено тим, що загроза переслідування буде підсилювати прагнення попереднього режиму змінити хід подій, наприклад, шляхом перевороту, заколоту або інших дій, що спрямовані на послаблення та дестабілізацію влади.

Як висновок, ранні дослідження перехідного правосуддя ще не можна назвати сформованою концепцією, оскільки вони є фрагментарними, не мають цілісного характеру, в основному дуже сфокусовані на аналізі емпіричних матеріалів в залежності від конкретних внутрішніх умов.

Однак деякі науковці дотримуються думки, що витoki сучасної перехідної справедливості можна простежити раніше, ніж з початком «третьої» хвилі процесу демократизації С. Хантінгтона (Тейтель, 2003).

Так Руті Тейтель в своїй статті «Генеалогія перехідного правосуддя» (2003) представляє перехідне правосуддя як концепцію правосуддя, пов'язану з періодами політичних змін, що характеризуються правовими заходами боротьби з правопорушеннями репресивних попередніх режимів. Вчений простежує історичне прагнення до справедливості протягом різних політичних періодів та виокремлює період становлення правосуддя перехідного періоду трьома фазами.

На думку дослідниці, хоча певні витoki сучасної перехідної справедливості можна простежити й до Першої світової війни, перша фаза генеалогії все ж таки бере початок в післявоєнний період, з 1945 року. Символом першої фази генеалогії перехідного правосуддя став Нюрнберзький процес,

оскільки по суті став уособленням тріумфу перехідного правосуддя в рамках системи міжнародного права.

Однак через те, що мали місце унікальними післявоєнні політичні умови, розвиток перехідного правосуддя був нетривалим. Відповідно, ця перша фаза перехідного правосуддя, припинилася з припиненням міждержавного співробітництва, судових процесів над військовими злочинами та санкцій невдовзі після війни. З 50-х років Холодна війна та стабільний двополярний баланс сил призвів до загальної політичної рівноваги та стагнації в питанні перехідного правосуддя. Хоча спадщина післявоєнних судових процесів, які криміналізували протиправність діянь держави, складає значну частину сучасного права в галузі прав людини.

Період прискореної демократизації або знана як «третя хвиля» демократизації Хантінгтона, на думку Тейтель виступає в якості вже другої фази становлення перехідного правосуддя, що, після закінчення Холодної війни та розпаду Радянського Союзу і, як наслідок, кінця біполярного співвідношення сил, хоча і характеризувалась політичною роздробленістю, але головним чином уособлювала розповсюдження демократизації і модернізації, та підйом розбудови національної системи правосуддя. Під час другої фази були поставлені не тільки питання протистояння чи притягнення до відповідальності попереднього режиму, але й мала місце така глобальна дилема – як вилікувати ціле суспільство із застосуванням цінностей верховенства права, таких як мир і примирення.

В цей період вчені в сфері міжнародних відносин не очікували, що вимоги до стандартів прав людини та відповідальності перед потужними державними суб'єктами будуть переважати та навіть матимуть успіх. Це було більш дивовижним, оскільки попит зазвичай надходив від слабких акторів проти потужних державних акторів (Хунжун Кім, 2008).

До кінця XX століття виникає третя фаза правосуддя перехідного періоду, яка характеризується прискоренням явищ перехідної справедливості, пов'язаних з глобалізацією й умовами посиленої політичної нестабільності та насильства. В

результаті перехідне правосуддя переходить від винятку до норми і перетворюється на парадигму верховенства права.

Окремої уваги також заслуговує думка Елстера (2004) щодо виникнення перехідного правосуддя, що висунув теорію яка є мало розповсюдженою, але доволі оригінальною. Він прирівнює вік перехідного правосуддя до віку самої демократії, тобто аж до подій, пов'язаних з відновленням демократичних режимів за допомогою судових процесів та чисток більше ніж 2000 років тому, під час політичних потрясінь у стародавніх Афінах, які вважає чи не найпершим прикладом правосуддя перехідного періоду в історії. Протягом історії людства він також відшукує окремі приклади застосування перехідного правосуддя, наприклад у XVII та XIX століттях.

Концепція перехідного правосуддя з'явилась наприкінці 1980-х років завдяки появі в різних країнах, де авторитарні режими були замінені більш демократичними, правозахисних кампаній, метою яких значною мірою було здійснення реакції на серйозні порушення прав людини та/або гуманітарного права (Артур, 2009).

Все ж таки більшість дослідників дотримуються позиції про те, що саме з середини 90-х років минулого століття стали як ніколи поширені та успішні механізми, які притаманні перехідному правосуддю (судові процеси, комісії правди тощо). У рамках процесів переходу до демократії в усій Латинській Америці в кількох країнах запровадили підхід, який і став відомий як правосуддя перехідного періоду, а саме: інституційні ініціативи, призначені для подолання минулого насильства в суспільствах, які перебувають у процесі переходу від авторитарних режимів або збройних конфліктів до нового етапу.

Ці події, які стали каталізатором дослідження та застосування перехідного правосуддя, стали відомі під назвою «каскад правосуддя» (йдеться, зокрема, про події в Східній Європі й Латинській Америці, ратифікацію та створення Міжнародного кримінального суду, арешт Піночета). Автори статті про «каскад правосуддя» Еллен Луц та Катрін Сікінк порівняли це явище з наслідками землетрусу. Більш того, ці наслідки не обмежились Латинською Америкою, вони

відзначились на міжнародному рівні – сприяли розвитку міжнародних норм (зокрема, Римського статуту) та створенню таких нових міжнародних органів як, наприклад, Міжнародний кримінальний суд. Окрім того, грубі порушення прав людини, які мали місце на Балканах та в Руанді поклали початок створенню міжнародних трибуналів (Луц, 2001).

Важливим здобутком цього періоду також є поширення та актуалізація міжнародного права прав людини, і, як наслідок, розвиток та підвищення результативності діяльності неурядових громадських організацій та правозахисників.

Дослідженням цього періоду притаманний акцент на ролі певних адвокаційних груп (як національних, так і міжнародних), діяльність яких направлена на відшукування правди і притягнення винних до відповідальності, а також на розвиток міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного права, без урахування співвідношення нового і попереднього режимів. В свою чергу, концепція перехідного правосуддя загострюється на проблемах знаходження істини і справедливості, які стають особливо актуальними, в тому числі через тиск суспільства та міжнародної спільноти (Хунжун Кім, 2008).

Як наслідок, приблизно в цей же період набуло поширення саме поняття перехідного правосуддя. Розглянемо різні підходи щодо визначення цього поняття.

Більшістю вчених підтримується думка, що виникнення терміну «перехідне правосуддя» - це відповідь на сукупність нових проблем та засобів легітимізації практик, що покликані реагувати на ці проблеми (судових переслідувань, слідчих комісій, чисток та реституцій тощо).

У дискурсі щодо перехідного правосуддя існує доволі оригінальне визначення Елстера (2004), який трактує правосуддя перехідного періоду як багаторічну проблему, вічну конструкцію, різновиди якої можна простежити протягом століть - від стародавніх Афін до сьогодення. Але такий підхід зазнає значної критики та вважається анахронізмом.

Пейдж Артур (2009) була віднайдена перша поява цього терміна в пошуку за ключовими словами баз даних міжнародних газет, правових оглядів та журналів з суспільствознавства, у статті Бостон Геральд про діяльність 77 Конференції 1992 року в Зальцбурзі, «Правосуддя у перехідні часи». Репортер висвітлюючи конференцію, мимоволі зазначив, що це була «перша за багато років серія зустрічей з питань перехідного правосуддя».

Процесу виокремлення поняття перехідного правосуддя істотно допомогла в середині 1990-х праця Нейла Кріца «Перехідне правосуддя: як демократіям, що зароджуються, розквитатися з колишніми режимами» («Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes»; 1995). Кріц представив перехідне правосуддя як повністю сформований і досить зрозумілий набір практик у 1994 році - перелік заходів з перехідного правосуддя та проблем, які можуть виникнути при їх здійсненні.

Те, що опублікував Кріц (1995) свого часу стало каноном літератури про перехідне правосуддя, в якому закладена думка, що стала засадничою для подальших досліджень та практики: як демократичні країни, що розвиваються, можуть розрахуватись з колишніми режимами.

Для Зігеля (1998) перехідна справедливість «характеризує вибір та якість справедливості (правосуддя), коли нові лідери замінюють авторитарних попередників, які вважаються відповідальними за злочини після третьої хвилі демократизації».

Піккон (1996) вказував на те, що перехідне правосуддя стосувалося «нових демократій, які намагалися досягти балансу між виправленням зловживань колишніх урядів та інтеграцією жертв та винних у постконфліктне суспільство».

Руті Тайтель (2003), яка претендує на авторство цього поняття, визначає, що правосуддя перехідного періоду є пов'язаним з періодами політичних змін та спрямоване на подолання зlodіянь попередніх режимів у контекстах, що характеризуються історичною практикою безкарності, тривалою політичною владою авторитарних еліт, слабкими правовими системами, масштабною злочинністю та політичною нестабільністю.

Олсен (2018) наводить визначення перехідному правосуддю як «комплексу процесів, призначених для подолання минулих порушень прав людини після періодів політичної нестабільності, державних репресій або збройних конфліктів».

Рот-Арріаза (2006) виокремила наступне визначення правосуддя перехідного періоду: «набір методів, механізмів та цілей, які виникають після періоду конфлікту, цивільного неспокою або репресій і які спрямовані безпосередньо на подолання наслідків минулих порушень прав людини та гуманітарних норм».

Цікавою також є думка Пейдж Артур (2009), яка визначила перехідне правосуддя як міжнародну мережу людей та установ, поєднаних спільними поняттями, практичними цілями та претензіями щодо законності та виникли як відповідь новим практичним дилемам процесів переходу до демократичних режимів, а також як спроба систематизувати знання та правозахисну практику, що є корисними для вирішення цих дилем. Автор теорії дотримується думки, що перехідне правосуддя безпосередньо виникло з набору взаємодій між активістами з прав людини, адвокатами та вченими-правниками, політиками, журналістами, донорами та експертами з порівняльної політики, що стосуються прав людини та динаміки переходів до демократії, починаючи з кінця 1980-х.

«Перехідне правосуддя – це відповідь на систематичні чи широко розповсюджені порушення прав людини. Воно прагне визнання для жертв та розширення можливостей для миру, примирення та демократії. Перехідне правосуддя - це не особлива форма правосуддя, а правосуддя, адаптоване до суспільств, що трансформуються після періоду, в якому відбувались порушення прав людини. У деяких випадках ці перетворення відбуваються раптово; в інших вони можуть відбуватися протягом багатьох десятиліть.» (International Center for Transitional Justice, 2009).

Одним з головних викликів для кожної держави, яка зазнала масових порушень прав людини і прагне до стабільності, демократії та верховенства

права, постає питання необхідності здійснити правосуддя та розібратись з минулими злочинами.

Організація Об'єднаних Націй також приділяє підвищену увагу проблемам правосуддя перехідного періоду та верховенства права в конфліктних і постконфліктних суспільствах.

У доповіді Генерального секретаря від 23 серпня 2004 року, що має назву «Верховенство права і правосуддя перехідного періоду в конфліктних і постконфліктних суспільствах» (S/2004/616), ООН визначає правосуддя перехідного періоду як весь комплекс процесів і механізмів, пов'язаних зі спробами суспільства подолати тяжкий спадок великомасштабних порушень законності в минулому з метою забезпечення підзвітності, справедливості та примирення. До них можуть належати як судові, так і позасудові механізми з різною ступеню міжнародної участі (або взагалі без такої), а також окремі дії з судового переслідування, відшкодування шкоди, встановлення фактів, інституційної реформи, попереднього огляду і припинення справ або поєднання вищеописаних дій.

Звісно, не можна вважати запропоновану ООН дефініцію вичерпною, оскільки таке визначення перехідного правосуддя все ще недостатньою мірою дає відповідь на питання: коли саме почати застосовувати механізми перехідного правосуддя? як саме їх комбінувати та застосовувати? чи стосується це поняття також періоду переходу від авторитарного періоду, під час якого не було саме масових порушень прав людини? як застосовувати засоби перехідного правосуддя якщо конфлікт ще триває?

Втім, якщо узагальнити розглянуті визначення, то все ж таки ключовим є саме закінчення конфлікту та/або зміна авторитарного режиму, тобто наявність саме етапу переходу до демократичних процесів.

Дослідивши етапи становлення перехідного правосуддя, а також найпоширеніші його визначення, можна зазначити, що загалом перехідне правосуддя – це сукупність інструментів, практик і механізмів, які застосовуються у період протидії порушень прав людини або міжнародного

гуманітарного права, які спричинення конфліктами, війною в минулому. Вбачається, що головним аспектом в перехідному правосудді є те, що воно характеризує період між станом, коли в суспільстві мають місце порушення прав людини, в тому числі масові та стабільністю і миром (Тургіс Ноемі, 2010).

Правосуддя перехідного періоду на сьогоднішні здебільшого характеризується як концепція, яка стає все більш актуальною серед дослідників, що займаються гуманітарними, соціальними та правовими питаннями. Ця концепція по суті знаходиться на дотеоретичній стадії розвитку, оскільки її зміст складають в основному дослідження певних емпіричних випадків і є доволі тісно пов'язаною з політичною ситуацією та цілями (Чарнота, 2013).

Вбачається, що наразі експертна і наукова спільнота перебуває в двох паралельних процесах: по-перше, накопичення емпіричного матеріалу, а по-друге, систематизація та оцінка накопиченого матеріалу для вироблення теоретичних меж правосуддя перехідного періоду та теорії в цілому.

Деякі вчені вважають, що перехідне правосуддя простежувалось протягом періодів, коли в суспільстві була будь-яка боротьба із минулими порушеннями: наприклад, в періоди зміни кримінального законодавства, реформування поліції й судової системи, внесення відомостей до підручників з історії, створення музеїв, пам'ятників, вирішення питань соціальної нерівності, які існували в попередній період. З одного боку цей підхід максимально охоплює всі можливі сфери культурних, соціальних і економічних прав, а з іншого - досить сильно розмиває предмет та межі дослідження (Рот-Арріаза, 2006).

Наявні дослідження перехідного правосуддя не мають під собою якоїсь конкретної соціальної теорії, яка б враховувала наднаціональний вплив (Чарнота; 2013). Запровадження такої теорії дозволило б розвинути та інституалізувати концепцію, виокремити її місце серед правосуддя взагалі, дослідити як загальні так і спеціальні складові концепції правосуддя перехідного періоду.

Не зважаючи на спектр заходів, що проводиться у всьому світі щодо серйозних і системних порушень політичних і громадянських прав та яскраві

академічні дискусії на цю тему, ми маємо лише кілька спроб концептуалізації загальноприйнятої теорії перехідної справедливості, але теоретичні рамки практично відсутні. Поки що концепція правосуддя перехідного періоду у своєму основному масиві спирається на емпіричні практики та внутрішні умови, проте має місце й активний розвиток універсальних міжнародних тенденцій.

Серед причин відсутності в дискурсі про перехідне правосуддя спроб його теоретизувати можна назвати, серед іншого, певну неоднорідність цієї сфери: хоча перехідне правосуддя стало дисципліною, але межі залежать від конкретних локальних умов. Окрім того, перехідне правосуддя як дисципліна є відносно молодого, вона прямо залежить від практики, а тому перебуває в постійному русі, постійно ставить перед собою нові практичні і теоретичні виклики (Баклі-Зістель, Колома Бек, Браун, Міт, 2014).

З врахуванням того, що напрацьовані глобальні механізми правосуддя перехідного періоду застосовують безпосередньо «в полях», то таке застосування знову ж таки створює підґрунтя для подальших теоретичних узагальнень, які будуть характерними для певних місцевих умов. Вбачається, що зміст цих важливих заходів полягає в тому, щоб закликати до більш широкого включення локальних знань та поглядів у подальшу розробку механізмів перехідного правосуддя, а не для розробки теорій (Баклі-Зістель, Колома Бек, Браун, Міт, 2014).

Під час розгляду питання концептуалізації перехідного правосуддя варто згадати й про критиків цієї концепції. Деякі дослідники критикують як всю концепцію, так і окремі її аспекти.

Серед критиків поняття перехідного правосуддя варто згадати Тімоті Гартон Еша (1998), який активно критикував вузькість цього терміна в роботах Кріца, пропонуючи власні німецькомовні альтернативи. Окрім того Еш (1997) наголошував на необхідності залучення кваліфікованих істориків, які мають належні навички для критичного аналізу минулих подій, оскільки під час пошуку правди можуть мати місце зловживання, наприклад, недбале використання записів, зведення брехні і неперевіреної інформації. Саме тому весь текст

повинен бути поміщений в історичні обставини, а докази подій детально перевірені. Це упущення дійсно мало місце, адже із сорока двох текстів, зібраних у тематиці Кріца, жоден не був написаний істориками, а перехідне правосуддя було переповнене політичними проблемами, які були юридично-інституційними і мали, відносно, короткостроковий характер.

Наприклад, за твердженням Міллера (2008), правосуддя перехідного періоду дублює функцію владного апарату, слугуючи тим самим «створенню наративу конфлікту та миру, критики та мовчання, прийнятного структурного насильства та неприйнятного фізичного знущання, вказуючи, кому дозволено говорити вирішуючи, за що і кого має бути покарано». На думку критика, механізми правосуддя перехідного періоду визначають, хто заслуговує на хвалу, а хто – на осуд, хто заслуговує на відшкодування збитків, а хто – на в'язницю, а також те, хто увійде до книг з історії, а хто буде приречений на забуття.

Окрім того деякі критики переконані, що направленість перехідного правосуддя на демократизацію режиму, може спричинити відкладення або уникнення притягнення винних до відповідальності за вчинені злочини (Аллен, Дуглас, 2011).

Перехідне правосуддя також зазнає критики через те, що його заходи є спеціально розробленими на короткий строк політичного переходу (переслідування, репарації тощо) та не включають більш глобальних заходів трансформації суспільства в довготривалій перспективі.

Інший критик, Томас Каротерс (2002) виступав за зняття «перехідних лінз», оскільки це, на його думку більше заплутувало політичний аналіз, ніж його роз'яснювало. Він вважає, що тим, хто зацікавлений у демократизації, слід почати з того, що припустити, що те, що часто вважається непростим, нестабільним середнім середовищем між повноцінною демократією та відвертою диктатурою, є насправді найпоширенішою політичною ситуацією сьогодні для країн, що розвиваються, та посткомуністичних країн і є не винятковою категорією, а нормальним станом для багатьох суспільств.

Деякі критики перехідного періоду стверджують (наприклад, Джон Герц), що правосуддя за злочини апартеїду повинно бути жорсткішим, ніж правові та інституційні реформи, необхідні для встановлення демократичного суспільства та трансформації державного апарату; це також потребує перерозподілу благ, які було несправедливо накопичені за час існування репресивного режиму.

Серед інших критиків правосуддя перехідного періоду можна назвати такі прізвища як: Шов, Валдорф та Газан (2010 р.); Нів та Увін (2010 р.); Скаар, Гарсія Гордос і Колінс (2016 р.).

Оскільки правосуддя перехідного періоду є новим багатоаспектним явищем, яке швидко розвивається, логічним є існування критичних думок відносно цієї концепції. Дослідження цих поглядів дозволить науковій думці вийти на новий рівень розвитку, врахувати недоліки та «слабкі місця» концепції перехідного правосуддя під час її теоретизування та застосування в місцевих умовах.

1.2 Напрямки і цілі правосуддя перехідного періоду

Сьогодні до вивчення правосуддя перехідного періоду застосовується велика кількість різноманітних думок та підходів. Але разом з тим, вже можливим є виокремлення певних загальних тенденцій щодо напрямків та цілей перехідного правосуддя, які розглянемо нижче.

Уряди Південної Америки наприкінці 1980-х – початку 1990-х років запровадили багато ініціатив, які стали підґрунтям до основного розуміння змісту напрямків правосуддя перехідного періоду.

Серед них, зокрема:

кримінальне переслідування винних у вчиненні злочинів та порушень прав людини. Прокурори часто наголошували на актуальності розслідування так званої "великої риби": такі підозрювані несли найбільшу відповідальність за злочини, вчинені під час конфлікту;

запровадження комісій з правди, які по суті виконували слідчу функцію та мали за мету дослідити головні події, що відбувались під час зловживань та надати стосовно них звіти. Нерідко такі комісії утворювались офіційно як орган державної влади, до функцій якого, окрім іншого, належало надання рекомендації щодо уникнення порушень та зловживань правами в майбутньому;

програми репарацій, що забезпечувались фінансуванням з державного бюджету та відшкодовували як матеріальні, так і моральні збитки, спричинені внаслідок порушень попереднього репресивного режиму. Як показує практика, до репарацій включались як матеріальні виплати або пільги, так і нематеріальні види компенсацій (наприклад, вибачення з боку порушників перед жертвами);

актуалізація питання гендерної справедливості через загострення питання відсутності або недостатності покарання за сексуальне насильство та зловживання за ознаками приналежності до жіночої статі з метою забезпечення належного доступу жінок до відновлення їх порушених прав внаслідок попереднього режиму;

проведення реформ системи безпеки, які спрямовувались на перебудову військової, поліцейської та судової систем з метою перетворити колишні репресивні та корупційні державні інституції в установи, засновані на принципах доброчесності.

заходи з меморіалізації, до яких можна віднести створення музеїв, пам'ятних меморіалів, метою яких є збереження спогадів жертв щодо минулих зловживань задля уникнення їх можливого повторення в майбутньому зловживань (ICTJ, 2009).

Застосування механізмів правосуддя перехідного періоду покликане гарантувати реституцію прав жертв насильства в індивідуальному та колективному вимірах, а також воно було важливим засобом боротьби для жертв політичного насильства та ключовим інструментом для держав, які прагнули покінчити зі своїм темним і насильницьким минулим (Родді Бретт, 2018).

З урахуванням того, що забезпечення справедливого правосуддя для всіх сторін є дуже непростим процесом, практично кожна країна розробляла свою

модель перехідного правосуддя на основі місцевих традицій, культури, менталітету, правопорядку та політичної ситуації. Завдяки узагальненню досвіду цих держав більшість дослідників вважає, що «ядром» процесу перехідного правосуддя є чотири основні напрямки, які також знайшли своє закріплення в резолюціях ООН та документах Європейського Союзу:

кримінальне судочинство («justice process»), яке полягає у переслідуванні та притягненні до відповідальності винних за порушення прав людини та воєнних злочинців;

відшкодування збитків («reparation process») за завдану фізичну та/або психічну шкоду, впровадження для цього відповідних механізмів, надання допомоги та інших послуг (медичних, юридичних тощо) для поновлення порушених прав жертв конфлікту;

констатація істини («truth process», «truth-telling»), метою якої є відшукування правди про події, що мали місце під час збройного конфлікту та масових порушень прав людини шляхом реконструкції подій на підставі віднайдених документів, в тому числі з архівів, врегулювання питання розшуку безвісти зниклих осіб;

інституційний процес реформ («institutional reform process»), який полягає у проведенні люстраційної перевірки колишніх чиновників задля усунення повторення можливих порушень прав людини в майбутньому, сюди ж експерти відносять і проведення реформ багатьох державних інституцій у сферах безпеки, охорони правопорядку, судочинства, освіти та ін. (Сандовал, 2011).

Окрім зазначених напрямків, з розвитком практики правосуддя перехідного періоду деякі експерти виокремлюють ще такі форму як національні консультації, які за рекомендаціями Управління Верховного комісара з прав людини та Комісії з миротворчої діяльності, мають проводитись із широким залученням громадськості до різних аспектів правосуддя перехідного періоду.

Узагальнивши напрацювання в цій сфері, нижче розглянемо окремі аспекти напрямків правосуддя перехідного періоду більш детально.

Враховуючи спрямованість перехідного правосуддя на необхідність розібратись з трагічним минулим, на перший план виступає кримінальне переслідування, яке покликано забезпечувати верховенство закону і притягнення винних до кримінальної відповідальності. В моральному аспекті цей напрям істотним чином впливає на відновлення довіри та мирного співіснування в суспільстві.

Однак, варто відзначити, що система кримінального правосуддя розрахована на суспільства, де правопорушення є скоріше винятком, аніж правилом. Коли ж трапляється широке розповсюдження масових та регулярних порушень прав людини, що призводять до вчинення тисяч злочинів, то кримінальне правосуддя не може належним чином опрацювати такий об'єм. Кожне кримінальне обвинувачення потребує детального опрацювання та суворого дотримання кримінального процесу, що тягне витрачання значних часових та фінансових ресурсів. Саме держава, в першу чергу, несе зобов'язання щодо якнайшвидшого та безстороннього розслідування злочинів та притягнення винних злочинців до відповідальності.

Така делегітимізація ролі системи правосуддя через неспроможність впоратись з масовими злочинами, спричинені збройним конфліктом або попереднім репресивним режимом тягне за собою необхідність запровадження додаткових механізмів. В цьому аспекті актуальним є питання можливості здійснення належного правосуддя судами шляхом їх реформування, наприклад, шляхом залучення міжнародних суддів до розгляду воєнних злочинів. Ці нові суди були відомі під назвою «гібридні суди» та існували як приклад в Боснії і Герцеговині до 2012 року (Шинкарецька, 2014). Їх поява обумовлювалась тим, що національні суди не мали досвіду розгляду такої категорії справ, а рішення, які були прийняті в результаті, характеризувались низькою якістю та не сприймалися суспільством як об'єктивні та неупереджені. Зокрема з цих причин, а також з метою підвищення рівня практичних знань вітчизняних суддів потребували включення до національної судової системи особливих судів – «гібридних», які дослідниками віднесені до органів міжнародного

кримінального правосуддя, порядок діяльності та юрисдикція яких визначаються як нормами міжнародного, так і положеннями національного права (Євсєєв, 2017).

Оскільки тільки кримінальне право і процес не може трансформувати суспільство в ціннісному аспекті, то саме завдяки перехідному правосуддю робляться спроби подолати цю обмеженість, використовуючи його інноваційні методи (Чарнота, 2013).

Вбачається, що перехідне правосуддя відрізняється від загального правосуддя тим, що раніше правопорушенням, що застосовуються перехідне правосуддя, не надавалась систематична оцінка і правова кваліфікація через існування тодішньої внутрішньої політики в країні. У випадку масовості порушень прав людини (наприклад, геноцид, масові вбивства тощо) кримінальна юстиція перебуває, по-перше, під фокусом уваги суспільства, а, по друге, фізично не може впоратись із справедливим та об'єктивним розглядом кожної окремої справи через велике навантаження. Окрім цього, перехідне правосуддя також активно виступає на арену життя суспільства, коли має місце слабкість правоохоронних і судових органів, їх неспроможність захистити права та інтереси громадян.

У зв'язку з цим, багато досліджень зосереджуються на міжнародних судах, створених для переслідування воєнних злочинців, зокрема на трибуналах по колишній Югославії, Руанді, Сьєрра-Леоне та Лівану, а також на Міжнародному кримінальному суді.

В цьому ключі, згадаємо приклад двох спеціальних трибуналів для колишньої Югославії та Руанди, що не дивлячись на значні фінансові витрати та тривалий процес, зіграли неабияку роль в розвитку міжнародного кримінального права і практики розгляду воєнних злочинів, а також стали каталізатором для створення постійного Міжнародного кримінального суду.

Процеси над так званими «великими рибами», не дивлячись на те, що вони є поодинокими кейсами в питанні розслідування воєнних злочинів, не тільки

сприяли задоволенню прагнення суспільства до відплати, а й також виступали негативним зразком на майбутнє.

Головним аспектом правосуддя перехідного періоду є надання підвищеної уваги статусу жертви, для яких такий елемент перехідного правосуддя як притягнення до кримінальної відповідальності винних у скоєнні злочинів, допомагає відновленню віри у прагнення державних інституцій захистити їх права та інтереси.

Кримінальне правосуддя не є єдиною панацеєю для подолання негативних наслідків конфліктів, а потребує застосування поруч з іншими засобами правосуддя перехідного періоду.

В цьому контексті також особливої уваги потребує питання виплати репарацій. Згідно з міжнародними нормами права саме на державу покладається обов'язок надавати повні та пропорційні тяжкості втрат компенсації жертвам грубих порушень прав людини.

Відповідно до резолюції 60/147 Генеральної Асамблеї ООН «Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування шкоди для жертв грубих порушень міжнародних норм в області прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» від 16 грудня 2005 репарації існують в формі реституції, компенсації, реабілітації, сатисфакції і гарантій неповторення. В цьому ключі в своїй резолюції ООН надала достатньо вичерпні визначення вищезазначених форм.

Відповідно до підходу ООН, під реституцією маються на увазі заходи, які відновлюють початкове положення жертви, що існувало до скоєння грубих порушень міжнародних норм в області прав людини або серйозних порушень міжнародного гуманітарного права.

Елементами реституції є: відновлення свободи користування правами людини, документів, що засвідчують особу, сімейного життя і громадянства, повернення на колишнє місце проживання, відновлення на роботі і повернення майна.

ООН визначає, що компенсацію слід надавати за будь-який збиток, що піддається економічній оцінці, в установленому порядку і пропорційно серйозності порушення і обставинам кожного випадку, що є результатом грубих порушень міжнародних норм в області прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, включаючи:

фізичну або психічну шкоду;

упущені можливості, в тому числі в галузі працевлаштування, освіти та отримання соціальних пільг;

матеріальну шкоду і упущену вигоду, у тому числі втрату можливості заробітку;

моральну шкоду;

витрати на правову або експертну допомогу, ліки та медичне обслуговування, а також на послуги психологічних і соціальних служб.

Реабілітація має включати в себе надання медичної та психологічної допомоги, а також юридичних і соціальних послуг.

Сатисфакція повинна включати, коли це можливо, будь-яке або все з нижченаведеного:

ефективні заходи, спрямовані на припинення триваючих порушень;

перевірку фактів і повне і публічне оприлюднення правди за умови, що таке оприлюднення не заподіє додаткового збитку або не поставить під загрозу безпеку та інтереси жертв, їхніх родичів, свідків або осіб, які здійснювали втручання з метою надання допомоги жертвам або запобігання подальших порушень;

пошук місцезнаходження зниклих осіб, встановлення особистості викрадених дітей, а також упізнання тіл убитих і надання допомоги у поверненні, упізнанні і перепохованні тіл відповідно до вираженого або передбачуваного побажання жертв або культурних традицій сімей та громад;

офіційну заяву чи судові рішення про відновлення гідності, репутації та прав жертви та осіб, тісно пов'язаних з жертвою;

принесення публічних вибачень, у тому числі визнання фактів і відповідальності;

судові та адміністративні санкції щодо осіб, які несуть відповідальність за порушення;

поминання і віддання належного пам'яті жертв;

включення точної інформації про вчинені порушення в навчальні програми з міжнародним нормам у галузі прав людини і міжнародного гуманітарного права і в навчальні посібники всіх рівнів.

Гарантії неповторення мають включати:

забезпечення ефективного цивільного контролю за збройними силами і службами безпеки;

забезпечення того, щоб всі цивільні і військові судові процедури відповідали міжнародним нормам, що стосуються належного судочинства, чесності та неупередженості, зміцнення незалежності судових органів;

захист осіб, які займаються юридичними та медичними питаннями та надають медичний догляд, що працюють в засобах масової інформації та в інших пов'язаних з ними областях, а також правозахисників;

організацію в першочерговому порядку і на постійній основі діяльності з інформування про міжнародні норми в галузі прав людини і міжнародного гуманітарного права всіх верств суспільства і підготовці з цих питань посадових осіб правоохоронних органів, а також військовослужбовців і співробітників органів безпеки;

перегляд та реформування законів, які сприяють або допускають грубі порушення міжнародних норм в галузі прав людини і серйозні порушення міжнародного гуманітарного права тощо.

Тобто можлива допомога жертвам поділяється на матеріальну (фінансові компенсації, пенсійні та інші соціальні виплати), психологічну (наприклад, консультування) та меморіальні заходи (наприклад, спорудження пам'ятників, меморіалів та запровадження національних днів пам'яті).

Запровадження політики в сфері виплати репарацій на загальнонаціональному рівні, як вбачається з досвіду інших країн, є складним процесом з технічної сторони і доволі делікатним з політичного боку.

Під час формування справедливої політики щодо репарацій, перед державами, які зіштовхнулись з масовими порушеннями прав людини, постає цілий комплекс складних питань, що потребують вирішення, зокрема чи потрібно диференціювати жертв на категорії та підкатегорії, адже в залежності від цього доведеться визначати види та обсяги відшкодування для окремих категорій та підкатегорій жертв. Недостатня прорахованість кроків у цьому питанні може потягнути негативні наслідки як для самих жертв, так і для суспільства в цілому. Кожне рішення може мати суттєві моральні, політичні та фінансові наслідки (Гібні, 2001).

Задля забезпечення належного рівня компенсації більшість дослідників вважають необхідною умовою використовувати поняття віктимності.

В процесі правосуддя перехідного періоду кожна країна має визначити свою політику щодо умов виплати компенсації. Наприклад, чи виплачувати її тільки жертвам грубих порушень прав людини (катувань, тілесних ушкоджень, вбивств), або ж розповсюдити її на більш широку категорію жертв, наприклад, на тих, хто постраждав від різних форм дискримінації або посягань на власність тощо. Справедлива політика репарацій має бути фінансово обґрунтованою та наведеною на об'єднання, а не роз'єднання жертв.

Ще одним ключовим елементом для розбудови правосуддя перехідного періоду є встановлення істини, тобто правди про події, які мали місце під час періоду порушень прав людини.

З міжнародного досвіду можна побачити, що пошук правди може здійснюватися як судовими, так і позасудовими механізмами, кінцевою метою яких є з'ясування та фіксація обставин та інформації щодо них. До останніх, зокрема, належать спеціальні комісії правди.

Підґрунтям виникнення цього терміну стала діяльність Національної комісії правди і примирення в Чилі та Комісії правди в Ель Сальвадорі у 1990-х роках.

Комісії правди і примирення є тимчасовими, незалежними, офіційно створеними державою органами; їх діяльність спрямована на збирання інформації та з'ясування певних подій, які мали місце в минулому, в тому числі шляхом роботи безпосередньо з потерпілими. За результатами роботи таких комісій оформлюється звіт, який надається в розпорядження широкій громадськості (Хайнер, 2011). Держава визначає «мандат», тобто рамки повноважень цих комісій, в тому числі щодо дозволу або заборони певних дій та процедур стосовно доказів та свідків.

У відповідь на масові порушення прав людини, недостатньо тільки притягнути винних до відповідальності, виплатити репарації та встановити правду про події, необхідно також трансформувати та оновити державні інституції, які несуть відповідальність за зловживання. Відсторонення осіб, які обіймають посади в державних органах є важливим чинником відновлення довіри суспільства до державних інституцій та забезпечення верховенства права.

В межах цього механізму перехідного правосуддя урядами також застосовуються процедура люстрації, яка полягає у запровадженні перевірок щодо причетності осіб, пов'язаних з виконанням функцій держави до порушень прав людини в минулому. При цьому важливим аспектом є уникнення в цьому контексті елементів зловживання, які мають за мету боротьбу з політичними та/або ідеологічними противниками.

Проаналізувавши тенденцію переміщення фокусу демократичних трансформацій між континентами та країнами, не можна сказати, що основні заходи перехідного правосуддя існують в сталому вигляді, навпаки вони активно взаємодіють між собою та взаємозбагачуються зі «звичайними» механізмами правосуддя, які зазвичай існують в певному регіоні або суспільстві.

Особливо це стосується, наприклад, країн Африки, де значну роль в суспільстві мають місцеві звичаї і традиції, особливо щодо питань примирення

на рівні певної громади. В такому випадку перехідне правосуддя виступало певним базисом для колишніх комбатантів, адже включало як класичні засоби перехідного правосуддя такі як кримінальне переслідування за воєнні злочини або надання репарацій, так і місцеві традиційні форми правосуддя, які дозволили створити власну прийнятну для локального рівня модель перехідного правосуддя.

А. Чарнота (2013) вважає, що через те, що в світі існують багато форм конфліктів і шляхів переходу до демократичних режимів, правосуддя перехідного періоду в кожному такому випадку має свої проблеми і виклики. Навіть за умови мирної перебудови в сторону демократії, досвід інших країн показав, що найважливішим і найскладнішим питанням є саме робота з минулим. А тому різні держави застосовували механізми перехідного правосуддя неоднаково, враховуючи національні умови, що й справило неабиякий вплив на розбудову таких нових демократичних режимів. Як наслідок, можна виокремити шість основних проблем, з якими, як показала практика, мають справу більшість новостворених режимів:

- відносини нового режиму з попереднім;
- покарання за злочини, вчинені за часів старого режиму;
- репарації та реабілітація для жертв;
- реституція об'єктів права власності
- перебудова (зокрема ціннісна) органів державної влади.

Вбачається, що зміст заходів перехідного правосуддя по суті обумовлений його цілями: необхідністю вирішення проблем як минулого, так і майбутнього; правосуддя перехідного періоду має забезпечити не тільки належну роботу з минулими порушеннями і злочинами в сфері прав людини та виплати певних репарацій за вчинення таких злочинів, а й бути підґрунтям для уникнення повторення страшних помилок минулого. В глобальному сенсі ці заходи спрямовані на досягнення миру, демократії та примирення в суспільстві (Головко, 2014).

Таким чином, правосуддя перехідного періоду, при розгляді минулих систематичних або масових порушень, переслідує дві мети. Перша мета - забезпечити певний рівень правосуддя для жертв. Друга мета полягає в зміцненні можливостей для миру, демократії і примирення. Для досягнення цих двох цілей, заходи правосуддя перехідного періоду часто поєднують в собі елементи кримінального, відновного та соціального правосуддя.

В основі правосуддя перехідного періоду знаходиться ідея примирення, а цілі вперше були закладені в рішенні Міжамериканського суду з прав людини у справі Веласкеса Родрігеса проти Гондурасу (*Velásquez-Rodríguez v. Honduras*, 1988 р.) та прописані наступним чином:

«вживати виважених заходів для запобігання порушень прав людини;
проводити серйозне розслідування скоєних правопорушень;
ідентифікувати як жертв, так і тих, хто відповідальний за це правопорушення;
забезпечити відповідне покарання тих, хто винен у правопорушенні, та
забезпечити відшкодування жертвам правопорушень».

Глобальна ціль перехідного правосуддя є доволі амбітною – трансформація або відродження цілого суспільства. Це може бути можливим у політичній, економічній, культурній, соціальній та психологічній сфері шляхом запровадження комплексу механізмів перехідного правосуддя: кримінального переслідування, роботи комісій з правди та примирення, люстрації, доступу громадськості до документів поліції та державних інституцій, символам публічної пам'ятки, перепохованню жертв, компенсаціям, репараціям, літературним та історичним творам, амністії тощо (Андрієс, 2010).

Кожна модель правосуддя перехідного періоду уособлює в собі певний спектр інструментів перехідного правосуддя, адже, як показала практика, жоден із перерахованих вище заходів окремо не забезпечить почуття подолання травмуючого минулого в суспільстві.

Правосуддя перехідного періоду, як у теорії, так і на практиці, пропонує щось більше, аніж просто набір нейтральних інструментів для досягнення цілей

справедливості, правди та примирення. Воно також слугує створенню наративу конфлікту та миру, критики та мовчання, прийнятного структурного насильства та неприйнятного фізичного знущання. Зрештою, правосуддя перехідного періоду є дефініційним проектом, який: пояснює, кого змусили замовчати; вказує, кому дозволено говорити; описує минуле насильство; вирішує, що і кого має бути покарано; радикально дистанціює новий режим від дій попереднього режиму. Не зважаючи на те, що перехідне правосуддя претендує на виявлення, викриття та увіковічення пам'яті, цей проект може водночас призводити до забуття та замовчування (Міллер, 2008).

Мати справу з масовими порушеннями прав людини доволі непросто. В ряді випадків влада може бути неспроможною справитись з їх наслідками, через існуючий політичний дисбаланс та нестабільність.

Як показує досвід, проблеми, які виникають в процесі перехідного періоду вирішити без комплексу взаємодоповнюючих заходів неможливо. Як приклад, без вирішення питання пошуку правди про події, що мали місце під час конфлікту, покарання якоїсь кількості злочинців може інтерпретуватись як політична помста. Об'єктивне та результативне притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб по суті неможливо без інституційних реформ, а репарації без кримінального переслідування можуть сприйматись жертвами як «гроші в крові», якими намагаються заставити їх перестати вимагати покарання злочинців та дотримання свої прав (ICRJ, 2009).

1.3 Місце правосуддя перехідного періоду в постконфліктному врегулюванні

Як показує світова практика, припинення вогню, неважливо, які причини такого припинення – мирна угода чи перемога однієї зі сторін – це ще не запорука стабільного і довготривалого миру. Навпаки, припинення бойових дій відкривають нову сторінку у питанні його реального досягнення, адже на перший план виходить новий широкий спектр дій та заходів, які окреме суспільство

повинне врегулювати на шляху до мирного співжиття та стійкого розвитку, що й є по суті змістом постконфліктного врегулювання.

Ребекою Спенс (2006) були зроблені намагання надати найбільш повне та виважене визначення: «постконфліктне врегулювання є такою діяльністю та процесами, що концентруються на глибинних причинах конфлікту, а не на його наслідках, та метою яких є розбудова і оновлення усіх сфер держави, постраждалої від збройного конфлікту; постконфліктне врегулювання сприяє підтримці та взаємодії між усіма сторонами суспільства для нормалізації відносин, які було зіпсовано в результаті конфлікту, покладає початок процесу повернення гідності та довіри, з урахуванням особливостей окремого постконфліктного суспільства, залучає матеріальні, технічні та інші ресурси для заохочення діяльності процесів, які триватимуть після періоду відновлення».

Встановлення постконфліктного періоду покладає на державу обов'язок визначитись які інструменти та можливості, які мали місце у світовому досвіді, застосовувати, а які не потребують застосування, з урахуванням власного оригінального контексту закінчення збройного конфлікту та місцевих умов, а також мати чітку стратегію, порядок дій та рішень для досягнення ефективних результатів в напрямку миру.

Постконфліктне врегулювання суттєво впливає на цій ряд сфер в публічному просторі суспільства та держави. Ці заходи зачіпають сфери оновлення державних інституцій і об'єктів інфраструктури, транспортного забезпечення, охорони здоров'я, освіти, економічного розвитку, безпековий сектор та інші.

За час свого існування концепція правосуддя перехідного періоду стала складовою частиною постконфліктного врегулювання, метою якого є допомога країнам і суспільствам, які пережили збройний конфлікт, а також запобігання виникненню нових конфліктів.

До постконфліктного врегулювання належать такі механізми як, наприклад, гуманітарні акції, миротворчість, поєднана з державним будівництвом, відновлення та власне перехідне правосуддя. Ці заходи вживають,

зокрема, паралельно із заходами з реінтеграції та реабілітації колишніх учасників бойових дій, поверненням біженців і вимушених переселенців, відновлення територій, які зазнали негативних наслідків збройного конфлікту.

Правосуддя перехідного періоду дуже тісно пов'язане з постконфліктною розбудовою миру, оскільки воно шукає шляхи для розбудови верховенства права, демократії та культури із використанням ряду судових і несудових механізмів, призначених для подолання спадку масового насильства (Лаплант, 2008).

Як елемент постконфліктного врегулювання, правосуддя перехідного періоду є своєрідним мостом між минулим та майбутнім, воно також спрямовано на попередження можливих майбутніх конфліктів та актів насильства.

У зв'язку з цим між постконфліктним врегулюванням та перехідним правосуддям є декілька спільних ознак. Так мета постконфліктного врегулювання також кореспондується з метою перехідного правосуддя і полягає в подоланні основних причин війни та створенні умов для стабільності і миру. Для досягнення цієї мети також мають бути прийняті політичні рішення, розроблені стратегії, виділені ресурси та спланований порядок дій при виконанні.

Постконфліктне врегулювання також не має загальної теорії чи стандартів, оскільки цей комплексний механізм розробляється та запроваджується в залежності від ситуації в конкретній країні. Наприклад, при ООН з 2005 року існує Комісія з розбудови миру, яка формулює відповідні стратегії та план дій для держав, які постраждали внаслідок збройних конфліктів.

Міллер (2008) писав про те, що суди, комісії з правди, люстрація та інші інструменти перехідного періоду також використовуються в процесі постконфліктного державного будівництва для утвердження норм нової ліберальної держави (верховенства права, подолання безкарності, зміцнення демократичних інститутів тощо) та збереження пам'яті про трагічне минуле в інтересах забезпечення мирного майбутнього. Правосуддя перехідного періоду є значною частиною ліберального миру, що відноситься до постконфліктного врегулювання.

Перехідне правосуддя також пов'язане з такими елементами постконфліктного періоду як роззброєння, демобілізація та реінтеграція (DDR).

Роззброєння, демобілізація та реінтеграція не є частиною перехідного правосуддя, ці поняття розвиваються паралельно з правосуддям перехідного періоду, активно доповнюють механізми перехідного правосуддя (Андріє, 2010). Роззброєння, демобілізація та реінтеграція фокусується на наданні допомоги колишнім учасникам бойових дій у припиненні боротьби і реінтеграції в суспільство (Вальдорф, 2009).

Програми роззброєння, демобілізації та реінтеграції є невід'ємною частиною багатьох стратегій побудови миру після завершення конфлікту, а їх безпосередня реалізація здебільшого має вплив на механізми перехідного правосуддя, особливо в контексті кримінального переслідування винних осіб.

Також можна впевнено стверджувати, що кримінальне переслідування та правосуддя безпосередньо впливає на певні програми роззброєння, демобілізації та реінтеграції. Наприклад, якщо суд відповідної юрисдикції, уповноважений здійснювати правосуддя, декларує намір суворо переслідувати всіх осіб, які вчинили злочини під час збройного конфлікту, зокрема, й тих, хто підпадає під програми роззброєння, демобілізації та реінтеграції, то звичайно це може суттєво знизити мотивацію колишніх учасників бойових дій складати зброю, що, в свою чергу, може послабити процес постконфліктного врегулювання і розбудови миру.

З іншого боку, надання суцільної амністії злочинцям навіть за грубі порушення прав людини з метою заохочення їх до демобілізації також суперечить міжнародному законодавству та може породжувати значні обурення у жертв, які постраждали від діяльності таких осіб. Окрім того, найважливішим є те, що це може потягнути за собою поширення серед злочинців відчуття безкарності, що згодом може призвести з їх боку до активних спроб відновлення бойових дій та порушень прав людей (Янг, 2002).

Саме тому поєднання програм роззброєння, демобілізації та реінтеграції та правосуддя під час постконфліктного врегулювання повинно мати дуже

виважений та детально пропрацьований характер, аби забезпечити уникнення будь-яких можливих конфліктогенних загострень.

В своїй праці «Справедливість та примирення у Східному Тиморі. Відносини між Комісією з питань прийняття, правди і примирення та судами» Патрік Берджесс (2004) з цього приводу зазначає про те, що, наприклад, Комісія з питань прийняття, правди та примирення у Східному Тиморі для сприяння реінтеграції злочинців низького рівня використовувала незвичний інноваційний підхід, який полягав в тому, що винний виступав, розказував про свої злочини і надавав згоду на акт примирення, що зазвичай поєднувався з виконанням громадських робіт. Використання особою цього підходу надалі враховувалось під час прийняття рішення про зняття відповідальності з особи за скоєні нею злочини.

Діяльність Комісії з питань прийняття, правди та примирення, окрім того, що сприяла реінтеграції колишніх комбатантів до суспільства, тим самим зменшуючи вірогідність виникнення конфліктів за їх участі в майбутньому, а також заощаджувала фінансовий та людський ресурс суспільства, які б воно витратило на переслідування злочинців, що вчинили злочини невеликої тяжкості.

Окрім того, в результаті вищезазначених заходів, особи можуть залишатись у своїх громадах та приносити їм користь своєю активною діяльністю, в тому числі докладанням зусиль для подолання наслідків шкоди, яку вони вчинили стосовно жертв.

Важливо зауважити, що враховуючи важливість дотримання норм міжнародного гуманітарного права, програми роззброєння, демобілізації та реінтеграції не стосуються злочинців, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини (вбивство, зґвалтування тощо). Останні притягуються до кримінальної відповідальності відповідно до вимог чинного законодавства.

В цьому вбачається баланс у співвідношення програм роззброєння, демобілізації та реінтеграції як одного з елементів постконфліктного врегулювання та кримінального переслідування як механізму перехідного

правосуддя, тобто має місце і підвищення реінтеграції винних у вчиненні злочинів осіб у суспільство, але й не уникають належної відповідальності ті, хто вчинив тяжкі та особливо тяжкі злочини під час збройного конфлікту.

Також варто згадати й про взаємозв'язок між витратами, потрібними на роззброєння, демобілізації та реінтеграції колишніх учасників бойових дій та витратами на репарації жертвам порушень прав людини, які відносяться до інструментів правосуддя перехідного періоду, оскільки світова практика показує, що заходи роззброєння, демобілізації та реінтеграції зазвичай за оціночною вартістю є значно більшими, ніж, наприклад, репарації жертвам порушень прав людини.

Якщо завчасно не проаналізувати та не порівняти вищезазначені витрати, то цей фінансовий дисбаланс може стати й моральним дисбалансом та породити почуття несправедливості серед жертв та суспільства, а також поставити під загрозу заходи з роззброєння, демобілізації та реінтеграції колишніх учасників бойових дій.

З-поміж іншого, програми люстрації, які зазвичай супроводжують інституційні реформи, також можуть перетинатись з програмами роззброєння, демобілізації та реінтеграції, а одночасне їх застосування іноді давати взаємовиключні результати. Як приклад, деякі програми роззброєння, демобілізації та реінтеграції можуть включати заходи зі зміни професійної орієнтації та вироблення навичок для роботи в державних інституціях. Одночасно, програми люстрації можуть встановлювати обмеження для тих самих категорій осіб, які були причетними до зловживань під час конфлікту або репресивного режиму. Не врахувавши ці нюанси у держави є ризик понести витрати, які не матимуть позитивного результату для постконфліктного врегулювання.

З аналізу досліджень з питань перехідного правосуддя вбачається, що в цьому дискурсі досить незначну частку займає аналіз щодо співвідношення перехідного правосуддя та постконфліктного врегулювання (миробудування). Хоча вбачається, що належним чином спланована та реалізована модель

перехідного правосуддя є запорукою як належної та ефективної розбудови миру, так і подолання травматичного досвіду минулого.

Однією з найважливіших причин чому потрібно розібратись із зловживаннями, які мали місце в період збройного конфлікту – це переконання в суспільстві, що такі зловживання в майбутньому не повинні мати місця. Красномовною в цьому аспекті є назва узагальненого звіту Комісії правди і примирення, яка здійснювала свою діяльність в Аргентині – «Nunca Más» («Ніколи знову»).

Прагнення розібратись з травмуючим минулим звичайно походить не тільки від бажання неповторення його подій, а й у зв'язку з тим, щоб забезпечити належне дотримання прав жертв. Коли перед державою постає питання необхідності розібратись з минулими злочинами, внаслідок цього відкривається й те наскільки держава взагалі спроможна забезпечити дотримання прав постраждалих жертв.

Окремо слід зазначити, що заходи правосуддя перехідного періоду під час постконфліктного врегулювання повинні застосовуватись з урахуванням обставин конфлікту, а також об'єктивних і суб'єктивних факторів, що на нього впливають. Міжнародний досвід показує, що іноді між миром і правосуддям існує певна напруженість. Мова йде про те, що в деяких випадках судові позови щодо здійснення правосуддя недоцільно подавати в короткостроковій перспективі, якщо це може агресивно негативно вплинути на цьому етапі на зусилля з досягнення миру та демократичного режиму (наприклад на вивід військ, важливі переговори тощо).

Разом з тим, ці позови все одно повинні мати місце в подальшому, адже подані в середньостроковій і довгостроковій перспективі вони сприятимуть розбудові сталого миру та зможуть сприяти подоланню несправедливості, що мала місце стосовно жертв. Оскільки стратегії перехідного правосуддя повинні бути невід'ємною частиною будь-яких зусиль щодо постконфліктного врегулювання і подальшої розбудови миру, то якщо правосуддя відкладається на якійсь строк, то держава має забезпечити належне збереження і узагальнення

всіх відомостей та документів, які все ж таки дозволять застосувати механізми правосуддя перехідного періоду пізніше в майбутньому.

Під час розробки стратегій держава та кваліфіковані експерти мають проаналізувати та прийти до висновку про можливість та доцільність (або недоцільність) застосування певних елементів перехідного правосуддя в короткостроковій перспективі.

Як вбачається з досвіду інших країн, нерідко виникають ситуації коли, держави тільки за допомогою національних механізмів не має можливості забезпечити належний рівень безпеки для реалізації заходів з розбудови миру та постконфліктного врегулювання в цілому. Як правило, такі спроби тягнули за собою тяжкі для держави і суспільства наслідки: збільшення криміналізації суспільства, розповсюдження організованої злочинності і тероризму, порушення норм міжнародного права прав людини і міжнародного гуманітарного права, збільшення насильства в країні та потоку біженців тощо.

Небезпечним моментом є те, що негативний вплив такої ситуації може вийти за рамки кордонів держави – поширитись на сусідні країни, цілий регіон і дестабілізувати ситуації на міжнародній арені, підриваючи підвалини світового порядку і безпеки.

В цьому випадку на перший план починає виходити актуальність впливу залучення міжнародної спільноти на перебіг постконфліктного врегулювання і правосуддя перехідного періоду. Постійно зростаючу роль в цьому процесі мають ООН, ОБСЄ та інші неурядові організації, діяльність яких спрямована на повернення суспільства до миру та подолання негативних наслідків конфлікту (Венді Ламборн, 2004). Як приклад цього, потрібно згадати такі засоби постконфліктного врегулювання як миротворчі місії та операції, які направлялись в країни, що постраждали від збройного конфлікту під егідою ООН і ОБСЄ.

Висновки до першого розділу

З метою аналізу впливу участі міжнародних інституцій в процесі правосуддя перехідного періоду, а також питання залучення їх до впровадження механізмів правосуддя перехідного періоду в Україні, цей розділ присвячено дослідженню основних засад правосуддя перехідного періоду, проаналізовано різні підходи науковців до виникнення, формування та подальшого оформлення в наукову дисципліну концепції правосуддя перехідного періоду.

Виявлено, що здебільшого дослідження перехідного правосуддя досі є несистемними, не мають цілісного характеру та є дуже прив'язаними до певних локальних умов. Більшість експертів підтримують думку С. Хантінгтона про те, що широке розповсюдження перехідного правосуддя обумовлено «третьою хвилею» демократизації. Хоча за останні два десятиліття значно активізувалась увага експертного середовища та міжнародних інституцій до цієї дисципліни.

Через неоднорідність сфери, межі предмету перехідного правосуддя тривалий час були досить розмитими та залежними від конкретних локальних умов. Обґрунтовані визначення змісту поняття та напрямків перехідного правосуддя займають стабільне місце в ряді наукових джерел та в офіційних документах ООН. В експертному середовищі є розуміння загальновизнаного основного набору складових перехідного правосуддя, до якого входить кримінальне правосуддя, встановлення правди, репарації, структурні зміни в системі державного управління (інституційні реформи). Ці механізми широко зарекомендували себе на практиці в багатьох постконфліктних державах. Не зважаючи на широке застосування механізмів перехідного правосуддя під час розбудови миру, концепція перехідного правосуддя також має досить критиків як самого поняття, так і окремих аспектів формування та застосування її механізмів.

Також в розділі досліджено питання місця перехідного правосуддя в постконфліктному врегулюванні. Це питання було важливо дослідити, оскільки концепція правосуддя перехідного періоду не існує в вакуумі, а є складовою частиною постконфліктного врегулювання, яка істотно взаємозалежить від

інших заходів постконфліктного врегулювання та розбудови миру, а під час реалізації в деяких аспектах навіть може не узгоджуватись з ними. Проте вони мають спільну мету – допомогти постконфліктному суспільству розібратись з наслідками збройних конфліктів на шляху до демократії.

Зокрема спільним для перехідного правосуддя і постконфліктного врегулювання є відсутність загальної теорії чи стандартів, адже їх заходи застосовуються і плануються відповідно до конкретних обставин.

Дослідивши основні аспекти концепції перехідного правосуддя, очевидним є те, що за допомогою виключно внутрішнього потенціалу окремої держави процес ефективного запровадження більшості механізмів перехідного правосуддя є дуже складним, а іноді і неможливим. В цьому контексті постає питання про актуальність потенціалу залучення міжнародних інституцій в цей процес, який розглянемо далі.

РОЗДІЛ 2. УЧАСТЬ МІЖНАРОДНИХ ІНСТИТУЦІЙ В ПРОЦЕСІ ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

2.1 Загальний огляд міжнародних інституцій, що приймають участь в процесі правосуддя перехідного періоду

Концепція правосуддя перехідного періоду є широким набором механізмів та інструментів, що запроваджуються в певній країні, яка знаходиться в стані переходу від авторитаризму та конфлікту до сталого миру і розвитку, в першу чергу завдяки зусиллям самої країни. Але, як показав міжнародний досвід, концепція і напрямки перехідного правосуддя свого часу формувались та досі перебувають у постійному розвитку та вдосконалюються, в тому числі завдяки активній участі в цьому процесі різних міжнародних інституцій

Міжнародними інституціями вважаються різновиди соціальних інституцій, які характеризуються діяльністю на рівні міжнародного режиму. В певній галузі міжнародних відносин створення міжнародних інституцій є запорукою підтримання міжнародного режиму. Завдяки міжнародним інституціям здійснюється регулювання міжнародних відносин і в рамках її компетенції формується власний міжнародно-політичний режим (Кривонос Р.А., 2002).

Правосуддя перехідного періоду за останні десятиліття набуло широкої інституалізації, що можна простежити через виникнення місцевих інститутів перехідного правосуддя, зокрема в Південній Африці, Перу, Колумбії, Сьєрра-Леоне, Тимор-Лешті, Марокко, Тунісу та Північній Ірландії (Аллен, Дуглас, 2011).

Окрім місцевого, правосуддя перехідного періоду має глобальний характер, оскільки до реалізації його заходів на практиці широко залучені міжнародні судові інституції, зокрема спеціальні міжнародні трибунали щодо колишньої Югославії та Руанди, та Лівану, гібридний трибунал Сьєрра-Леоне, Міжнародний кримінальний суд та Європейський суд з прав людини, а також

наднаціональні інституції, неурядові міжнародні та регіональні організації, серед яких Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, Рада Європи, Організація американських держав, Африканський союз, Світовий банк та інші донори, міжнародні громадські організації та міжнародні науково-дослідні установи (Кора Андрієу, 2010).

Основна роль міжнародних інституцій в перехідному правосудді полягає в гарантуванні того, що у випадку уникнення державою виконання своїх міжнародних зобов'язань щодо притягнення винних в межах своєї юрисдикції до відповідальності, міжнародне співтовариство може вжити заходів для забезпечення здійснення такого правосуддя (Сандовал, 2011).

Розкриваючи тему потенціалу міжнародних інституцій в правосудді перехідного періоду, в першу чергу слід зосередитись на ролі міжнародних інституцій в процесі кримінального судочинства.

Як показав досвід інших країн, постконфліктне суспільство здебільшого не спроможне справитись з масовими процесами стосовно винних у злочинах, вчинених протягом збройного конфлікту.

У зв'язку з цим, першими агентами впливу на притягнення осіб винних у масштабних злочинах та порушеннях прав людини до відповідальності в рамках перехідного правосуддя стали спеціальні міжнародні трибунали, а також в подальшому Міжнародний кримінальний суд. Виникнення цих наднаціональних міжнародних інституцій було обумовлено тим, що національні системи правосуддя в постконфліктних суспільствах зазвичай переживали кризу і не були спроможні впоратись з новими викликами, особливо враховуючи той факт, що на їх діяльність також здебільшого впливав такий напрям перехідного правосуддя як інституційні реформи.

Розглядаючи питання виникнення міжнародних тибуналів, варто згадати, що Нюрнберзький трибунал став першим в історії міжнародним кримінальним трибуналом, який обґрунтовано довів провину і притягнув до кримінальної відповідальності злочинців, які скоїли тяжкі злочини під час Другої світової війни. Цим трибуналом було створене підґрунтя для розвитку сучасного порядку

денного світу, для забезпечення укріплення сфери захисту прав людини і міжнародного гуманітарного права, а також засад міжнародного права в цілому, а його рішення заклали початок формування міжнародного кримінального права та судочинства на принципах припинення безкарності щодо будь-яких злочинців, пріоритету міжнародного права над національним правом, створення зв'язку між миром і справедливістю (Іванов, 2015, с. 56).

Першими подіями після Нюрнберзького процесу та значним показником впливу на перехідне правосуддя з боку міжнародних інституцій стало створення спеціальних міжнародних кримінальних трибуналів ООН для судового переслідування за злочини, вчинені внаслідок серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, скоєні в колишній Югославії та Руанді (Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії, заснований у 1993 році, та Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди, створений 1995 року).

Утворення цих трибуналів стало прецедентом утворення Радою Безпеки міжнародних кримінальних трибуналів як допоміжних органів ООН, через які по Рада Безпеки змогла здійснювати судові функції, які самій Раді Безпеки не притаманні. З правової точки зору міжнародні кримінальні трибунали як допоміжні органи ООН є невід'ємною частиною Організації Об'єднаних Націй, які були створені як захід, необхідний для відновлення та підтримки міжнародного миру і безпеки (Сарооші, 1998, с. 143).

Ці два спеціальні міжнародні трибунали мали значні досягнення, адже основні злочинці трагічних подій, з приводу яких вони утворювались були покарані, а обидва трибунали сприяли розвитку міжнародного права, зокрема, щодо визначення поняття геноциду та злочинів проти людства, питань колективної відповідальності тощо. Окрім того, спеціальні трибунали як і Нюрнберзький трибунал, використовувались для досягнення таких глобальних цілей як: розповідь про минулі події, документування історії для майбутніх поколінь, можливість розповісти про події для жертв, зміцнення верховенства права та примирення на місцевому рівні. Проте ці інституції також піддаються

критиці через свою віддаленість від місцевого рівня, через що вони не мали впливу і підтримки на ньому, а також вважались політично заангажованими та потребували значних коштів та значного часу для здійснення своєї діяльності (Кора Андрієу, 2010, с. 5-6).

Хоча модель спеціальних міжнародних трибуналів важко назвали ідеальною, саме вона стала підґрунтям для створення на постійній основі Міжнародного кримінального суду (МКС), після набуття чинності Римським статутом у 2002 році та ратифікації його 60 державами.

Римський статут став результатом важкого компромісу між сильними політичними обмеженнями та необхідністю поважати суверенітет держав. Згідно зі статтею 1 Римського статуту:

міжнародний кримінальний суд є постійним органом, уповноваженим здійснювати юрисдикцію щодо осіб, відповідальних за найсерйозніші злочини, що викликають стурбованість міжнародного співтовариства, зазначені в цьому Статуті, і доповнює національні системи кримінального правосуддя. Юрисдикція і функціонування Суду регулюються положеннями цього Статуту (1998).

Тобто, відповідно до Римського статуту, діяльність суду заснована на принципі комплементарності (взаємодоповнюваності), тобто суд може діяти у особливому випадку, коли є неспроможними або не мають бажання національні суди. Закладення цього принципу обумовило співвідношення ролі МКС з національною системою правосуддя, оскільки відповідно до цього принципу МКС не втручається в національне кримінальне судочинство і не діє всупереч національним судовим інституціям, одночасно виступаючи в якості додаткового елемента у боротьбі з деякими найтяжчими категоріями злочинів.

МКС займається справами, пов'язаними з конфліктами у Північній Уганді, Демократичній Республіці Конго, Центральноафриканській Республіці та Судану. Основною функцією МКС є збір доказів та проведення розслідувань у зонах війни.

Окрім того, що МКС є механізмом кримінального переслідування перехідного правосуддя, суд може виступати платформою для встановлення правди і відновлення для жертв, адже, відповідно до статті 68 (3) Римського статуту на стадіях судового розгляду, які Суд вважатиме для цього слушними жертви мають право висловлювати свої думки і побоювання, у випадку якщо це зачіпає їх особисті інтереси, але таким чином, щоб це не завдавало збитків і не суперечило правам обвинуваченого та проведення справедливого і неупередженого судового розгляду (Кора Андрієу, 2010, с. 6).

Юрисдикція МКС стосується здійснення правосуддя відносно злочинів проти людства, військових злочинів, геноциду та агресії, що забезпечує притягнення до відповідальності винних за такі злочини на міжнародному рівні (статті 5, 6, 7, 8 Римського статуту).

Суд також може мати юрисдикцію щодо злочинів агресії, після того як буде досягнуто згоди про визначення цього виду злочину. У функціональному і правовому відношенні МКС є незалежним від ООН органом і не відноситься до системи ООН (Глобальні питання порядку денного ООН).

Однією з головних цілей МКС є покінчення з безкарністю і запобігання вчиненню наступних тяжких злочинів проти людства. В державах, які ратифікували Римський статут, МКС виступає як суд останньої інстанції, який не конкурує з державами, а навпаки є каталізатором справляння національного судочинства, який допомагає державам не залишити якісь злочини без покарання (Пол Сейлс і Маріке Вірда, 2005 с.3).

Разом з тим існує і певна критика МКС. Наприклад, що ситуацій, коли розслідування мають місце, коли конфлікт ще не закінчився, це може заблокувати мирні переговори, створити додаткову напруженість у суспільстві і, як наслідок, зашкодити досягненню миру (наприклад, як було в Уганді та Судані) (Сандовал, 2011, с.5).

Станом на 2019 рік 122 держави є учасниками Римського статуту МКС, з яких: 33 – держави Африки, 18 – держави Азії, 18 – держави Східної Європи, 28 – держави Латинської Америки, 25 – держави Західної Європи та інші держави.

Зважаючи на складність роботи МКС, кількість справ, які були направлені до Суду, та кількість винесених вироків є порівняно невеликою (МТОТ, 2019, с. 8).

Відносини між ООН і МКС є доволі тісними та регулюються Угодою про взаємини між Міжнародним кримінальним судом та Організацією Об'єднаних Націй. Рада Безпеки може порушити справу для розгляду в Суді або передати на розгляд Суду ту чи іншу справу, яка б в іншому випадку не підпадала під його юрисдикцію (Глобальні питання порядку денного ООН).

Фінансування є однією з найголовніших проблем міжнародного правосуддя сьогодні. Протягом своєї роботи річні бюджети двох спеціальних трибуналів постійно зростали і досягнули катастрофічно великої цифри - їх об'єднаний річний бюджет перевищував 15 відсотків від загального регулярного бюджету ООН (Генеральний секретар ООН, 2004, с. 19).

В контексті цього постає питання визначення потенціалу міжнародних інституцій в правосуддя перехідного періоду так званих «гібридних судів», які створювались за ініціативи Організації Об'єднаних Націй із залученням іноземних суддів і функціонування яких було менш фінансово витратним.

Ці суди відносились до органів міжнародного кримінального правосуддя, оскільки під час своєї діяльності керувались і національним, і міжнародним законодавством. В цьому ключі залучення міжнародного компонента до національної судової системи стало позитивним фактором для такого механізму перехідного правосуддя як кримінальне переслідування, адже сприяло гармонізації судової практики, підвищенню рівня обізнаності місцевих суддів та поверненню довіри суспільства до системи правосуддя. До гібридних трибуналів відносяться, наприклад, спеціальні судові палати з тяжких злочинів у Тимор-Лешті, Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне, Судова палата з розслідування воєнних злочинів у Боснії і Герцеговині, Спеціальний Трибунал щодо Лівану (Євсєєв, 2017 с. 47).

З цього приводу, в своєму документі «Інструменти забезпечення панування права в постконфліктних державах. Заходи судового переслідування» (2006), ООН зазначає про те, що, як приклад у Тимор-Лешті та Косово була

взагалі відсутня можливість кримінального переслідування на національному рівні, а тому ООН було створено міжнародну групу фахівців, які по суті займались кримінальним переслідуванням в рамках національної правової системи (мова йде про програму міжнародних суддів і обвинувачів в Косово, а також Групу з тяжких злочинів і спеціальні комісії в Тимор-Лешті).

В деяких випадках, наприклад у випадку Сьєрра-Леоне і Камбоджі, ООН укладала угоди з урядами цих країн, що сприяло підсиленню національного потенціалу в сфері кримінального переслідування. В результаті в Сьєрра-Леоне було утворено Спеціальний суд, який функціонував з власним статутом і правилами судочинства та є незалежним від правопорядку держави. У Камбоджі вирішено було створити «надзвичайні камери», які також мають власні правила та процедури.

ООН як наднаціональна міжнародна організація, до складу якої входять незалежні країни, що об'єдналися заради загального миру і соціального прогресу, справило також неабиякий вплив на розвиток механізмів кримінального переслідування винних у скоєні злочинів в період збройних конфліктів не тільки у контексті запровадження міжнародних трибуналів та МКС, а й завдяки заходам з підтримки національної системи правосуддя постконфліктних держав (Фелікс Ретегі, 2011)

В жовтні 2004 року було опубліковано звіт Генерального секретаря щодо правосуддя перехідного, в якому окреслено основні засади політики міжнародної інституції в цій сфері Цей звіт став результатом діяльності ООН в сфері перехідного правосуддя і прав людини в конфліктних і постконфліктних суспільствах. Після його публікації підвищилась увага та прихильність міжнародної спільноти до механізмів перехідного правосуддя та постконфліктного миробудування в цілому.

Генеральний секретар в преамбулі звернув увагу на важливий аспект, за відсутності якого ООН активно критикувалась протягом своєї діяльності – необхідність уникати якихось насаджуваних штучних універсальних моделей і формул, без врахування національних оцінок, потреб і сподівань.

ООН із власного досвіду врахувала минулі помилки та задекларувала за мету спрямування своїх ресурсів здебільшого не на технічну та зовнішню сторону діяльності в сфері правосуддя перехідного періоду, а на забезпечення підтримки саме місцевих сил, які впроваджують реформи з перехідного правосуддя та верховенства права, щоб допомогти державам зміцнити власні національні органи юстиції та, як наслідок, заповнити «правовий вакуум», характерний для держав постконфліктного періоду, не підміняючи національних структур міжнародними (Генеральний секретар ООН, 2004).

В результаті висновків із власного досвіду забезпечення функціонування міжнародних трибуналів і МКС, в своєму звіті ООН висловила ідею щодо визначення переважною своєї участі в перехідному правосудді не в якості наднаціональної структури, яка буде скеровувати процеси перехідного правосуддя в державі, а її діяльність навпаки буде спрямована на довготривалу перспективу допомоги державам у зміцненні своїх національних систем правосуддя відповідно до міжнародних стандартів (Генеральний секретар ООН, 2004, с. 15).

Вбачається, що таке активне зміщення ООН акценту з міжнародного на національний компонент кримінального судочинства не в останню чергу обумовлений значними витратами на утримання міжнародних трибуналів та судів, доволі тривалими строками розгляду справ та віддаленістю від країни, справи якої вони розглядають.

Іншим важливим інструментом перехідного правосуддя, до розбудови якого ООН також активно залучається, є комісії з встановлення істини.

Комісії з встановлення істини в Сальвадорі, Гватемалі, Тимор-Лешті і Сьєрра-Леоне користувалися активною допомогою і підтримкою з боку Організації Об'єднаних Націй, а місії Організації Об'єднаних Націй у Ліберії та Демократичній Республіці Конго надавали широкі консультації підтримку щодо комісій з пошуку правди в цих країнах (Генеральний секретар ООН, 2004).

Важливим аспектом є те, що у своїй доповіді Генеральний секретар ООН закликав до того, щоб в мирних угодах, підтримуваних ООН, а також в мандатах

і резолюціях Ради безпеки забезпечувався відмова від надання амністії за такі тяжкі злочини як геноцид, воєнні злочини або злочини проти людяності і щоб будь-яка раніше оголошена амністія не перешкоджала залученню до відповідальності в суді, створеному або підтримуваному ООН (Генеральний секретар ООН, 2004, с. 27).

Окрім того, ООН займалася також наданням репарацій жертвам: як зазначає в своєму звіті Генеральний секретар після першої війни в Затоці Компенсаційна комісія Організації Об'єднаних Націй опрацювала понад 2,5 млн. претензій, виплативши понад 18 млрд. дол. США жертвам незаконного вторгнення Іраку і окупації Кувейту. Проте здебільшого ООН під час місій допомагає державам розробляти власний механізм відшкодування (Генеральний секретар ООН, 2004, с. 24).

Щодо механізму люстрацій та перевірок, то вбачається що операції ООН також здійснювали допомогу у перевірці державних інституцій в сфері правопорядку, позбавлення волі, оборони і судочинства на предмет виявлення осіб, винних у зловживаннях під час конфлікту у Боснії і Герцеговині, Косово, Тимор-Лешті, Ліберії і в Гаїті з метою встановлення гарантій неповторення можливих майбутніх зловживань.

З метою реформи правоохоронних і судових органів в країнах, які переживали перехідний період, ООН створювались відповідні департаменти, установи, програми та фонди, а також залучались кваліфіковані фахівці, які мали досвід розбудови перехідного правосуддя. (Генеральний секретар ООН, 2004, с.4). Окрім того, при ООН з 2005 року існує Комісія з розбудови миру, яка формулює відповідні стратегії та план дій для держав, які постраждали внаслідок збройних конфліктів.

Рада з прав людини ООН визначила Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (УВКПЛ) провідною структурою в рамках ООН в сфері перехідного правосуддя, УВКПЛ сприяє розробці стандартів і робочих інструментів верховенства права, а також підготовці та

впровадження механізмів перехідного правосуддя. УВКПЛ також відповідає на запити Ради з прав людини щодо перехідного правосуддя.

Окрім цього, 9 вересня 2011 Рада з прав людини прийняла резолюцію 18/7, якою призначила на трирічний період Спеціального доповідача з питання про сприяння встановленню істини, правосуддя, відшкодування шкоди і гарантіям недопущення порушень. Спеціальний доповідач повинен розглядати ситуації, в яких були допущені грубі порушення прав людини і серйозні порушення міжнародного гуманітарного права.

Що стосується позиції Європейського Союзу, то варто зауважити, що він задекларував свою увагу щодо необхідності сприяти механізмам перехідного правосуддя в постконфліктних країнах тільки з 2015 року і став першою регіональною організацією, що визначила принципи, цілі та механізми впровадження заходів ЄС щодо підтримки перехідного правосуддя та загальну позицію в цілому в цій сфері. У зв'язку з чим, до Плану дій з питань прав людини і демократії на період 2015-2019 рр. було додано питання перехідного правосуддя і, як наслідок, були прийняті Висновки Ради про підтримку ЄС правосуддя перехідного періоду разом з Рамковою політикою ЄС з підтримки правосуддя перехідного періоду (ЄС, 2015).

Позиція ЄС кореспондується з положеннями про перехідне правосуддя, зазначеними в документах ООН, крім того ЄС всіляко підтримує Римський Статут та розширення юрисдикції МКС.

Окрім того потенціал ЄС в перехідному правосудді визначається також тим, що він є найбільшим в світі донором країн, на шляху розбудови їх потенціалу «в сфері демократії, верховенства права, реформ у секторі правосуддя та безпеки, належного урядування, гендерної рівності та підтримки вразливих груп в усьому світі» (ЄС, 2015).

У зв'язку з цим ЄС може надавати фінансову допомогу державам для розбудови національного судочинства, комісій з пошуку правди, розроблення механізму компенсаційних витрат жертвам та системи інституційних реформ та перевірок, особливо в сфері безпеки і оборони, зокрема завдяки своїм місіям та

операціям в конкретних країнах. Політика ЄС підтримує судові реформи із широким залученням громадськості до цього процесу. Серйозність намірів ЄС у розбудові правосуддя перехідного періоду також підтверджується декларуванням віднесення до Копенгагенських критеріїв необхідності дотримання принципів правосуддя перехідного періоду для кандидатів на вступ (ЄС, 2015).

Ще одними міжнародними інституціями, які залучені до процесів перехідного правосуддя є Рада Європи (РЄ) та особливо – Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), саме завдяки якому більш повно ілюструються питання того, наскільки національне правосуддя спроможне впоратись з порушеннями прав людини в країні, в тому числі під час конфлікту та постконфліктного врегулювання (в ЄСПЛ сторони мають право подати позов, коли вичерпані всі національні заходи захисту їх прав).

Система РЄ утворилась після Другої світової війни з 1949 році у відповідь на її втрати та насильство з метою єднання європейських країн та дотримання ідеалів Європейської конвенції з прав людини (1950 р.) та Конвенції із захисту прав людини та фундаментальних свобод (1953 р.), що пов'язує її з перехідним правосуддям. ЄСПЛ можна розуміти як перехідний інструмент у зв'язку з тим, що він утворився у відповідь на травмуючий досвід Другої світової війни, а наразі ця міжнародна судова інституція уособлює в собі широкий масив судової практики, в тому числі, що стосується права жертв від злочинів, допущених попередніми режимами, знати правду про обставини вчиненого щодо неї злочину, а також пов'язаних з реституцією (Бобринський, 2014, с. 333-334).

Окрім того, ЄСПЛ має практику щодо законності застосування таких елементів перехідного правосуддя як амністії і люстрації. Тобто наявність судової практики ЄСПЛ щодо таких суперечливих питань як амністія, реституції, а також люстрація і перевірки демонструє потенціал цього суду в подальшому розвивати чіткий європейський підхід до більшості складних правових питань, що виникають у постконфліктному та пострепресійному контекстах. Важливим є те, що суд не тільки не заплутався в політичних

просторах і особливостях минулого, де верховенство права може мати мінливий характер, проте й намагається паралельно забезпечити створення бачення європейських прав людини на майбутнє (Fionnuala Ní Aoláin, Dorsey and Whitney Chair, 2017).

Перехідне правосуддя окрім того, що базується на взаємозалежності різних його механізмів, також має враховувати різні рівні та акторів. В першу чергу це стосується участі у цьому процесі інститутів громадянського суспільства та їх взаємовідносин з державними інституціями. Окрім того важливо враховувати достатність взаємодії між міжнародними та місцевими організаціями, оскільки при недостатньому врахуванні міжнародними акторами місцевих умов під час боротьби з минулим, такі дії можуть призвести до гальмування процесу примирення або навіть непередбачуваних негативних наслідків (Фішер, 2011, с. 423).

Міжнародні громадські та дослідницькі інституції також мають важливу роль в проведенні заходів правосуддя перехідного періоду, зокрема у випадках, коли держава не може або не виявляє бажання здійснювати якісь із них. Серед них, наприклад, “Міжнародний Центр Правосуддя Перехідного Періоду” (International Center for Transitional Justice (ICTJ)), який працює у напрямку забезпечення правосуддя в країнах, які зазнали масових порушень прав людини під час репресій та конфліктів. Центр працює з жертвами, групами громадянського суспільства й національними та міжнародними організаціями щоб забезпечити компенсацію жертвам та допомогти запобігти повторенню конфлікту. Наприклад, у Колумбії організація фасилітувала заходи в рамках мирних переговорів, допомагаючи формувати найважливіші аспекти угоди, яка припинила найдовший конфлікт у Західній півкулі. У Тунісі експерти Центру консультують тих, хто бере участь у процесі перехідного правосуддя, пропонуючи спосіб пережити спадщину диктатури та системної корупції, яка руйнувала економіку та політичні можливості країни та її громадян. Робота Центру полягає у забезпеченні участі жінок у процесах правосуддя в

перехідному періоді, від обміну їхнім досвідом як жертв до займання важливих посад в різних органах.

Іншим прикладом науково-дослідних міжнародних інституцій, що беруть участь у процесах перехідного правосуддя є Американський Інститут Миру – національний, безпартійний, незалежний інститут, що аналізує ситуації збройних конфліктів та розробляє рекомендації щодо різних аспектів їхнього врегулювання. Інститут проводить цільові проекти для виконання своєї місії щодо запобігання, пом'якшення та вирішення насильницького конфлікту. Такі ініціативи зосереджуються на певній галузі досліджень чи аналізі політики, проведенні тренінгів чи освітніх заходів, що стосуються процесу миробудування. Наприклад, Американський інститут миру (USIP) був ініціатором двох комісій правди та примирення в Боснії і Герцеговині (Поробіч-Ісаковіч, 2017, с. 57)

Серед інших інтернаціональних громадських та науково-дослідних інституцій, які внесли значний вклад у розвиток та запровадження механізмів перехідного правосуддя, можна також виокремити Африканський центр вивчення насильства та примирення, швейцарський орієнтований на практику дослідний інститут миру Swisspeace та Центр справедливості та примирення (Center for Justice and Reconciliation) в Гаазі.

Посередництво в конфліктах та підтримку програм правосуддя перехідного періоду по всьому світу надає також швейцарська організація приватної дипломатії – Центр гуманітарного діалогу.

Важливу роль у правосудді перехідного періоду займають міжнародні організації, які активно організовують заходи, що направлені на вшановлення пам'яті, серед яких Center for Human Rights Legal Action (CALDH), а також міжнародні організації, які сприяли пошуку зниклих безвісти, наприклад Міжнародна комісія з питань зниклих безвісти (ICMP), яка була заснована в 1996 році в Боснії і Герцеговині, але зараз здійснює свій мандат по всьому світі. Серед інших варто назвати також Данську організацію Refugees United, яка була заснована в 2006 році є сучасною платформою для пошуку зниклих близьких з

використання мережі Інтернет та соціальних мереж. В цій сфері також активно працюють інші міжнародні організації, зокрема, Human Rights Watch, Amnesty International, Asia Watch та інші. Найважливіше значення діяльності ці організації мають саме для жертв, адже завдяки сторонній допомозі і підтримці вони швидше виходять зі скорботи і починають здійснювати більш впевні кроки в напрямку пошуку своїх рідних.

Окрім того, Amnesty International бореться за те, щоб усі країни світу долучились до ефективної міжнародної системи правосуддя та розробляли національні механізми для запобігання вчиненню міжнародних злочинів.

Вбачається, що громадянське суспільство та перехідне правосуддя часто тісно пов'язані в постконфліктному періоді. Міжнародні громадські організації сприяють підсиленню місцевого громадянського суспільства, що в подальшому може значно впливати на перехідне правосуддя. І навпаки, деякі заходи правосуддя перехідного періоду, наприклад, судові процеси, комісії з правди чи репарації, можуть вплинути як каталізатор розвитку інститутів громадянського суспільства в сфері захисту прав людини.

Міжнародне втручання до механізмів перехідного правосуддя певної країни не завжди є плюсом оскільки дає шанс його опонентам відхилити зусилля як іноземні, тобто такі що насаджуються згори. Окрім того, підтримка міжнародного громадянського суспільства також може впливати на збереження діючої влади, яка використовує це як аргумент певних своїх дій, не узгоджених з місцевим громадянським суспільством. Активний міжнародний інтерес до перехідної справедливості також може запровадити процеси боротьби з минулим до того, як суспільство буде для цього готове. Наприклад, розслідування навряд чи буде ефективним, коли тривають бойові дії, які можуть дискредитувати перехідну справедливість і зробити її нездійсненною в більш пізній, більш актуальний час (Ерік Брам, 2007)

З однієї сторони, залучення міжнародних інституцій до заходів перехідного правосуддя в якості незаангажованих експертів та фахівців з досвідом в цій сфері сприяє розбудові її механізмів, разом з тим враховуючи все

ж таки зовнішній характер цих інституцій залишається небезпека здійснення заходів без врахування місцевих умов і без належної взаємодії з місцевими акторами, що може призвести до негативних наслідків на шляху до примирення.

2.2 Розбудова заходів правосуддя перехідного періоду за участі міжнародного компонента на прикладі Боснії і Герцеговини

Врегулювання конфлікту в Боснії і Герцеговині відбулось внаслідок підписання в 1995 році Дейтонської мирної угоди, яка стала основою безпрецедентного порядку організації держави та припинила «гарячу» фазу війни. Відповідно до положень Угоди, Сербією та Хорватією визнавалась територіальна цілісність і суверенітет держави Боснія і Герцеговина: Сербія відмовлялась від підтримки боснійських сербів та створення «Великої Сербії», а Хорватія погодилась залишити свої сподівання на приєднання земель, на яких проживали боснійські хорвати.

З цього приводу Джеймі Шеа, заступник помічника Генерального секретаря НАТО з питань новоствореного Відділу нових викликів безпеці, зауважив, що «жодна зі сторін не спромоглася досягти максимуму своїх цілей, але їм вдалося залишити Дейтон з прийнятним для них мінімумом» (Новини НАТО, 2010).

Концепція перехідного правосуддя була в першу чергу введена із застосування кримінального переслідування та комісій правди, а вже через тривалий час після завершення війни правосуддя перехідного періоду набуло активного розвитку та застосування.

Досвід Боснії і Герцеговини є актуальним для дослідження саме потенціалу міжнародних інституцій в цьому питанні з врахуванням того, що правосуддя перехідного періоду в Боснії і Герцеговини, яке було частиною постконфліктного врегулювання, деякі експерти називають «Боснійським експериментом»: через його зовнішній та ситуативний характер, який був

обумовлений активним втручанням у розбудову напрямків перехідного правосуддя саме з боку міжнародної спільноти (Поробіч-Ісаковіч, 2017, с. 54).

Ситуативність виявлялась ще у тому, що механізми перехідного правосуддя застосовувались з неоднорідною успішністю – деякі частіше та ефективніше із залученням більшого фінансування, деякі менш успішно.

Через політичну роздробленість, слабкість та корумпованість державної післявоєнної системи, держава Боснія і Герцеговина не мала власної цілісної стратегії перехідного правосуддя та постконфліктного врегулювання.

Через свій зовнішній характер правосуддя перехідного періоду в Боснії і Герцеговині не достатнім чином враховувало місцеві умови, у зв'язку з чим більшість експертів приходять до думки про Боснію і Герцеговину як здебільшого негативний приклад розбудови моделі перехідного правосуддя, ніж позитивний. Хоча звичайно позитивні аспекти в досвіді Боснії і Герцеговини також мають місце.

Правосуддя перехідного періоду в Боснії і Герцеговині починало шлях спочатку через впровадження механізмів кримінального судочинства та комісій з пошуку правди.

Розглянемо як приклад впливу міжнародних кримінальних судів на процес примирення досвід Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії, який, на думку деяких дослідників, є скоріше таким, що розчаровує (Кірс, 2013, с. 76).

Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії було засновано після прийняття відповідної Резолюції Радою Безпеки у 1993 році в місті Гаага, коли в країні ще тривала війна. Він став першим трибуналом після трибуналів в Нюрнберзі і Токію, який утворювався під егідою ООН як міжнародна інституція, а не як суд переможців над переможними, що мало місце під час попередніх трибуналів.

Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії взяв на себе провідну позицію у переслідуванні винних у вчиненні воєнних злочинів та злочинів проти людства, а також в документуванні фактів, що стосуються воєнних дій на

Західних Балканах, в тому числі й в Боснії і Герцеговині. Однак завдяки міжнародній співпраці вдалося заарештувати і віддати під суд кожного підозрюваного, якому були пред'явлені звинувачення (161 чоловік), за винятком тих, хто помер раніше (ООН, 2017).

Також декілька справ було передано до Відділу з питань військових злочинів Суду Боснії і Герцеговині, який почав працювати в 2005 році і був створений за допомогою об'єднання міжнародних угод і внутрішнього законодавства, з можливістю вибирати міжнародних суддів на перехідний період. Згодом міжнародний компонент підлягав скасуванню.

Окрім того, Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії та міжнародні донори розробили спільні програми з нарощування потенціалу для національних суддів Боснії і Герцеговині. Для більш тісної взаємодії у Сараєво було створено регіональне представництво трибуналу (Фішер, 2011).

Звичайно Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії відіграв неабияку роль в процесах впровадження практики міжнародного судочинства та притягнення до кримінальної відповідальності, виробив дуже важливу практику застосування норм міжнародного гуманітарного права, включаючи рішення, що стосуються «командної відповідальності», а також став підґрунтям для створення в подальшому Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді, Спеціального суду Сьєрра-Леоне, Міжнародного кримінального суду. Проте протягом своєї діяльності цей трибунал також зазнав доволі суворой критики.

Існує суперечка щодо легітимності Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії в самій Боснії і Герцеговині. Так, частина населення в Республіці Сербській вважало трибунал з початку його створення упередженим – свого роду «справедливістю переможців», оскільки за статистикою ним було засуджено більше сербів і вироки щодо них більш суворі, ніж щодо злочинців з інших етнічних (Фішер, 2011).

Окрім географічної віддаленості Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії від Боснії і Герцеговині, мала місце також його ментальна віддаленість від національного рівня. Це, наприклад, ілюструється тим, що перші

декілька років матеріали щодо судових процесів публікувались виключно англійською мовою, хоча мешканці країни розмовляють мінімум трьома мовами – боснійською, сербською та хорватською. Цей важливий аспект був врахований з великим запізненням.

Міжнародному трибуналу щодо колишньої Югославії була притаманна відсутність процесуального законодавства. Наприклад, жертви не мали свого процесуального статусу і могли бути тільки вислухані як свідки. Окрім того, проблемою було застосування перехресних допитів. Трибунал не містив механізмів для розгляду питань, пов'язаних з вимогами щодо компенсацій жертвам.

Також існує думка, що Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії недостатньою мірою притягнув до відповідальності «великих риб» Боснійської війни. Так, Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії не зміг притягнути до кримінальної відповідальності колишнього президента Югославії та Сербії Слободана Мілошевича за геноцид у Боснії і Герцеговині та військові злочини в Косові та Хорватії, адже після більш ніж чотирьох років судового розгляду та затримок Мілошевич помер у камері в'язниці.

Не сприяло процесу примирення й те, що віце-президент Боснії Радован Караджич та головний військовий командир Боснії Ратко Младич досить тривалий час перебували на свободі і не могли затриматись навіть силами НАТО, оскільки мали підтримку серед боснійських сербів (Кора Андріє, 2010).

З-поміж іншого, критику серед юристів викликає й заснування Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії резолюцією Ради Безпеки ООН, а не міжнародним договором. На думку деяких юристів Рада Безпеки не мала повноважень переслідувати приватних осіб і, відповідно, створювати для цього судові органи. На цих аргументах була побудована позиція захисту деяких обвинувачених (Орентліхер, 1993).

Питання про те, чи сприяв Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії відновленню миру та примирення, про що ООН зазначило в своїй Резолюції 1534 (2004), й досі є предметом суперечок (Резолюція Ради Безпеки,

2004). Навпаки, існують тенденції до тверджень, що негативний вплив Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії підживлював націоналістичні рухи та військові дії в громадах і подальші події в Косово стали цьому підтвердженням.

Джеймс Мернік проаналізував динаміку конфліктів та співробітництва між основними етнічними групами в Боснії і Герцеговині на основі узагальнених статистичних даних 1996-2003 років і знайшов дуже невелику кількість доказів підтвердження того, що Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії справляв позитивний вплив на мирні процеси в країні: «Насправді, в більшості випадків ефект був протилежним тому, який передбачався [...]. Частіше етнічні групи реагували на посилення ворожнечі один до одного після арешту або рішення» (Меєрнік, 2005).

Деякі вчені стверджують, що ідея про те, що Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії сприятиме примиренню між колишніми ворогуючими групами, була нереальною і що розширення очікувань, що перевищували його законний мандат, могли «підірвати важливий внесок, який можуть внести міжнародні випробування в постконфліктні суспільства» (Флетчер, Вайнштейн 2004, с. 30). Окрім того, стало очевидним, що остаточну та всебічну оцінку можна буде зробити тільки в довгостроковій перспективі.

Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії як міжнародна інституція не могла достатньою мірою вирішити проблему притягнення до відповідальності всіх винних у злочинах, вчинених на території Боснії і Герцеговини, де їх вчинення мало масовий характер, оскільки основним принципом трибуналу було притягнення до кримінальної відповідальності тільки так званої «великої риби» - високопосадовців та військового командування, що мали найбільший рівень провини (Кора Андрієу, 2010).

Проте це не достатньою мірою впливало на процес зцілення відносин у суспільстві. Індивідуалізація провини, безумовно, є важливою для постконфліктного врегулювання та дозволяє уникнути узагальнення та проекцію провини за окремий злочин на представників певної соціальної групи чи етнічної

спільноти. Зворотною стороною такого підходу може бути відчуття безкарності у осіб, які, хоча й мали не досить високий рівень провини у вчиненні тяжких масових злочинів, проте були дотичні до їх вчинення, наприклад, мали з цього якусь вигоду, були в той період дітьми-солдатами або пасивними злочинцями.

Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії завершив роботу в грудні 2017 року, пропрацювавши понад два десятиліття та створивши важливі архіви фактів про масові вбивства та жорстокість.

Можна стверджувати, що потенціал Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії також проявив себе під час інституційних реформ і пов'язаних з ними перевірок осіб, які були причетні до зловживань під час війни. Так стаття IX Конституції, яка є частиною Дейтонської мирної угоди, забороняє особам, обвинуваченим у справах, які розглядав Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії, або відбували покарання, призначені ним, балотуватися або обіймати «будь-яку призначувану, виборну чи іншу державну посаду на території Боснії і Герцеговини» (Дейтонська мирна угода, 1995)

В Боснії і Герцеговині міжнародні інституції були залучені також щодо розбудови такого механізму перехідного правосуддя як пошук правди про минуле. Донори та міжнародні організації очолили процес створення комісій правди та примирення. Американським інститутом миру (USIP) координувались дві спроби створення таких комісій у 1997 та 2005 роках.

Перша спроба була спрямована на консолідацію різних груп та інститутів громадянського суспільства, в результаті цієї спроби навіть було розроблено законопроект про комісію з правди та примирення, хоча його прийняття так і не відбулося. Ініціатива була розкритикована громадськістю через відсутність ґрунтовних обговорень з її представниками, а також асоціаціями жертв, а також через незрозумілість та недостатню прозорість повноважень та вимог до членів Комісії.

Ініціатива 2005 року через те, що була спрямована на представників політичних партій і членів парламенту, також не знайшла широкої підтримки у суспільстві, оскільки, крім часткового вдосконалення законопроекту

попередньої ініціативи, до її здобутків можна віднести небагато. Перемовини щодо Комісії проводились тільки з представниками політичних партій і членів парламенту, що значно віддалило цю дискусію від громадськості та відповідно вона мала ще меншу підтримку з її сторони, ніж попередня (Поробіч-Ісакович, 2017, с. 57).

В суспільстві набув поширення страх, що утворення комісій з правди та примирення дозволить уникнути злочинцям відповідальності через амністії за аналогією з моделлю Південної Африки. Ці настрої не дозволили належним чином донести до суспільства позитивні аспекти моделі комісії з правди та примирення. Хоча невідомо чи сприймалось би місцевим суспільством взагалі створення таких комісій під керівництвом донорів та міжнародних організацій.

Більш перспективними щодо пошуку правди могли би бути регіональні ініціативи, які також мали б підтримку міжнародних організацій та донорів, проте були ближчими до місцевого рівня проблем та сподівань.

Серед прикладів, найбільш яскравим задумом є ініціатива громадянського суспільства RECOM. Кампанія зі створення регіонального механізму виявлення фактів злочинів та порушень прав людини для країн колишньої Югославії була ініційована Документальним центром (Загреб), Науково-дослідним та документаційним центром (Сараєво) та Центром гуманітарного права (Белград) з 2006 року (Петрович-Зімер, Фішер, 2013, с. 15).

Після декількох років обговорень і консультацій близько ста представників місцевих та міжнародних громадських організацій підписали угоду, в якій декларувалось створення RECOM урядами Боснії та Герцеговини, Хорватії, Косово, Македонії, Чорногорії, Сербії та Словенії за підтримки ООН та Європейського Союзу, як механізм, що буде доповнювати судові провадження, особливо в контексті відновлення прав жертв і розбудови довіри у суспільстві.

Різні міжнародні організації підтримали ці ініціативи, зокрема, Програма розвитку ООН (ПРООН), Верховний комісар ООН з прав людини, Європейська Комісія та Європейський Парламент та Рада Європи.

На сьогоднішні створення RECOM не набрало 1 мільйону підписів, яке ініціатива ставила собі за мету, та, на жаль, його перенесення з громадського сектору до державного так і не відбулось через недостатність політичної волі в деяких країнах

Вбачається, що ЄС має потенціал підтримати процес впровадження та перенесення ініціативи RECOM з рівня громадськості на рівень держав не тільки фінансово, а й на політичному рівні, ЄС також може стати каталізатором пришвидшення успішних міжурядових переговорів. Всебічна підтримка RECOM з боку ЄС може мати неабияке значення й для самого ЄС, оскільки продемонструє ефективність та потенціал регіонального підходу та підходу розбудови миру «знизу вгору» на практиці, сприятиме подальшій розбудові концепції перехідного правосуддя та підвищить роль ЄС в цій сфері (Рангелов, Терос, Кандіч, 2016).

Приклад стагнації у впровадженні ініціативи RECOM та інших ініціатив по створенню комісій з правди та примирення показав, що недостатньо тільки місцевих ініціатив, коли мова йде навіть про регіональну співпрацю у процесах подолання травмуючого досвіду минулого конфлікту. В цій ситуації підтримка міжнародних інституцій, зокрема таких як ЄС та ООН, може стати справжнім рушієм важливих політичних процесів як для Боснії і Герцеговини, так і для Балкан в цілому.

Можна сказати, що кейс Боснії і Герцеговини та його зовнішній, поставлений «згори», характер ініціатив щодо створення комісій правди та інших органів, що здійснювали відшукування правди про минулі події, та слабкі результати в цьому напрямку дозволяє прийти до висновків щодо доцільності ширшого врахування внутрішніх причин війни та особливостей протікання післявоєнних процесів на локальному рівні.

З метою формування ефективної політики перехідного правосуддя, збройний конфлікт має розглядатись без відриву контексту суспільного життя держави, який мав місце як до, так і після війни, уникаючи формального застосування усталених формул та моделей.

Заповнити цей «контекстуальний» вакуум у Боснії і Герцеговині намагалась, наприклад, така організація як Міжнародна ліга жінок за мир і свободу, яка у 2015 році ініціювала зустрічі місцевих жіночих організацій, метою яких стало визначення шкоди, яка була спричинена внаслідок війни щодо чоловіків і жінок, а також можливу подальшу програму забезпечення виплати репарацій за цю шкоду (Поробіч-Ісакович, 2017, с. 60).

Питання репарацій жертвам в Боснії і Герцеговині визначено не системно, проте все ж таки деякі механізми відшкодування шкоди були закріплені в чинному законодавстві країни.

Не дивлячись на це, політика держави в сфері реабілітації – медичної допомоги та психологічної підтримки в Боснії і Герцеговині комплексно впроваджена не була. Боснія і Герцеговина нічого не зробила для поліпшення потенціалу офіційних установ з надання такого роду підтримки та послуг, таких як центри охорони психічного здоров'я та соціального забезпечення. Протягом всього часу, цим питанням займались виключно національні та міжнародні громадські організації, особливо жіночі, функціонування яких напрямку залежало від фінансування донорів (Поробіч Ісакович Н., Млінарович Г., Реєс М., 2015).

Проте, навіть не дивлячись на наявність фінансування національні та міжнародні громадські організації все одно не спроможні були забезпечити загальний доступ до послуг з реабілітації через недостатньо розвинуту мережу їх представництв на місцях.

Особливо значну роль в сатисфакції як формі відшкодування збитків для жертв відіграв процес розшуку безвісти зниклих осіб, головну роль в якому відіграла Міжнародна комісія з питань зниклих безвісти (ICMP), яка була утворена у 1996 році президентом США Біллом Клінтоном. Узагальнивши інформацію про зниклих на кінець боснійської війни осіб Міжнародна комісія з питань зниклих безвісти (ICMP) на своєму сайті вказала цифру в 31 500 осіб. інформацію ICMP, ними було знайдено відомості про більш ніж 70 відсотків зниклих о в Боснії і Герцеговині осіб.

Ця міжнародна організація спочатку займалась тільки зниклими безвісти після конфлікту в Югославії, а вже потім стала займатись цим питанням і в інших країнах. Завдяки допомозі ІСМР було розроблено законопроект щодо зниклих безвісти, який в результаті було прийнято, а також було відкрито національний Інститут зниклих безвісти.

Тож вплив цієї міжнародної організації та результати її діяльності є доволі позитивними для Боснії і Герцеговини, не зважаючи на дуже делікатну і політизовану сферу діяльності.

Варто також розглянути спірні результати участі ООН у інституційних реформах в Боснії і Герцеговині на прикладі перевірки (сертифікації) післявоєнної поліції, яка мала за мету повернути довіру до органів поліції та гарантувати подальше неповторення конфлікту.

Сертифікація (перевірка) проходила під егідою частини місії ООН, що мала назву – Спеціальні сили міжнародної поліції (IPTF). IPTF розглядала кожен окремий випадок, коли поліцейський був причетний або міг бути причетним до вчинення злочинів під час конфлікту, а також до зловживань своїми обов'язками, що спричинили порушення прав людини. За результатами розгляду IPTF надавала висновок про можливість подальшого працевлаштування в поліції. РТФ було створено згідно з додатком 11 до Дейтонської мирної угоди. Реформа розповсюдилась на приблизно 24 тисячі осіб, більше ніж 600 поліцейським відмовили у сертифікації під час цього процесу. Третина з них подали апеляцію на рішення внутрішніх судів, але апеляційні суди зробили висновок, що вони не уповноважені скасовувати рішення ООН.

Результати цієї реформи зазнали нищівної критики та негативним чином відобразились на репутації ООН як її куратора.

Красномовний приклад результату цієї реформи має місце в пункті 182 звіту Уповноваженого Ради з прав людини Ради Європи Томаса Хаммарберга після його візиту до Боснії та Герцеговини 27-30 листопада 2010 року.

Уповноважений зазначив про те, що він зустрічався з представниками асоціацій звільнених службовців поліції, які повідомили йому, що лише 30 з них

пройшли сертифікацію. Водночас шість інших померли від серцевої недостатності або підвищеного рівня кров'яного тиску, а один з них покінчив життя самогубством. Уповноваженому також повідомили, що 90% від загальної кількості звільнених працівників поліції не притягувались до кримінальної відповідальності за будь-які кримінальні злочини, в тому числі, військові, але разом з тим 30 працівників поліції, які були сертифіковані IPTF ООН, згодом були засуджені за злочини, пов'язані з війною.

Зазначені факти свідчать про неефективність підготовки і реалізації проведеної перевірки (сертифікації), зокрема, через відсутність процедурних гарантій для захисту і оскарження прийнятого рішення поліцейськими. Внаслідок такої інституційної «реформи» поліції не було досягнуто її основної мети – повернення довіри суспільства до правоохоронних органів.

В Боснії і Герцеговині в процесах перехідного правосуддя також приймали активну участь ЄС та ОБСЄ, що підтримували моніторинг демократизації законодавства та інституційні реформи. Мандат ОБСЄ охоплював моніторинг судового переслідування військових злочинів, а також нагляд за судовими та поліцейськими реформами, моніторинг виборів та здійснював заходи щодо вдосконалення взаємодії судів, інших органів державної влади, ЗМІ та громадянського суспільства.

Згадуючи про роль міжнародних організацій в процесі розбудови правосуддя перехідного періоду в Боснії і Герцеговині варто також в якості успішного здобутку згадати, що Програма розвитку націй (ПРООН) та ОБСЄ активно сприяло розробці Стратегії перехідного правосуддя на державному рівні, яка була затверджена Радою Міністрів та поєднана з концепцією судової реформи. Стратегія має багатовимірну направленість і фокусується на інституціональних реформах, розповідях правди про минулі події, відшкодуванні та підтримці жертв та ветеранів. Цей проект було розроблено Міністерствами юстиції та внутрішніх справ, а ПРООН забезпечувало підтримку в якості секретаріату. Окрім цього, ПРООН підтримує процеси перехідного правосуддя, надає підтримку біженцям та внутрішньо переміщеним особам,

співпрацює з групами жертв та ветеранів війни. УВКБ ООН підтримує біженців та ВПО, здійснює моніторинг повернення та реінтеграції та сприяє співпраці між урядами з метою пошуку міцних рішень для цих груп (Петрович-Зімер, Фішер, 2013, с.132).

Особливу роль моніторингу, розслідування і документування порушень прав людини займали міжнародні неурядові організації, серед яких, наприклад, Human Rights Watch и «Amnesty International», яка активно сприяла розслідуванню злочинів, займалась збором відомостей та доказів про їх вчинення.

Більшість міжнародних організацій, донорів та фондів в Боснії і Герцеговині активно взаємодіяли та впливали на діяльність місцевих інститутів громадянського суспільства в сфері перехідного правосуддя, не тільки з точки зору фінансування, але й виступали як партнери у впровадженні таких заходів. Однак, спостерігалась тенденція, що такий вплив на місцеві громадські організації з боку міжнародних інституцій та донорів призводила до довгострокової залежності від них. В Боснії і Герцеговині міжнародне фінансування знизило активність ініціатив місцевого громадянського суспільства: без фінансування місцеві громадські організації не мали бажання займатись проблемами громади, або навіть адаптували свою діяльність з урахуванням направленості фінансування донорів, без врахування потреб громад. У зв'язку з цим, закінчення донорського фінансування тягнуло за собою закриття окремих проектів (Петрович-Зімер, Фішер, 2013, с.85).

Висновки до другого розділу

Міжнародні інституції завжди є активними суб'єктами перехідного правосуддя, модель якого запроваджується в постконфліктному суспільстві будь-якої країні. Міжнародні судові органи, Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, Рада Європи, та інші донори, міжнародні громадські організації та міжнародні науково-дослідні установи приймають участь у всіх

напрямках перехідного правосуддя на різних етапах. Як показує міжнародний досвід, після завершення конфлікту міжнародні інституції одні з перших починають прикладати зусилля для розбудови ефективної моделі перехідного правосуддя.

Таке активне залучення з боку міжнародних інституцій до таких процесів, які, в першу чергу, є прерогативою держави – кримінального судочинства, механізмів виплати репарацій жертвам, пошуку правди про минуле, інституційних реформ – обумовлено тим, що держава після закінчення конфлікту є політично роздробленою та економічно нестабільною. Участь міжнародних інституцій дозволяє простягнути «руку допомоги» для постконфліктного суспільства, своєчасність надання якої має безпосередній вплив на ефективність розбудови миру та уникнення повторення трагічних подій минулого.

Як продемонстрував досвід більшості постконфліктних держав, завдяки створенню та залученню міжнародних інституцій можна досягти значних позитивних результатів у впровадженні моделі перехідного правосуддя.

Наприклад, завдяки міжнародним судовим інституціям, у зв'язку з відсутністю спроможності та досвіду у національних судів щодо розгляду справ, пов'язаних з вчиненням злочинів під час війни, досягається не тільки мета покарання воєнних злочинців, а й створюються превентивні умови для уникнення вчинення подібних злочинів в суспільстві.

Потенціал ООН і ЄС як великих міжнародних акторів є ключовим в запровадженні, координації та підтримці різних ініціатив у сфері перехідного правосуддя. Проте й участь у цих процесах інших міжнародних громадських організацій, донорів та міжнародних науково-дослідних установ має значні результати у процесі побудови моделі перехідного правосуддя певної держави, яка пережила конфлікт.

Проте залучення міжнародних інституцій має і зворотний бік. Оскільки в світі сформувалась відносно стала модель правосуддя перехідного періоду, більшість заходів були такими, що насаджувались ззовні як певний шаблон, без врахування причин конфлікту та постконфліктного становища в державі.

У зв'язку з цим окремі механізми правосуддя перехідного періоду, які здійснювались із залученням міжнародних інституцій, були відірвані від місцевих пріоритетів і очікувань. В деяких випадках підміна держави у здійсненні заходів, які повинні були нею здійснюватися, міжнародними інституціями нерідко консервували зусилля самої держави щодо запровадження та підтримки цих заходів і, як наслідок, знімали з неї відповідальність за результати їх впровадження.

В пункті 2.2. розділу розглянуті конкретні приклади залучення потенціалу міжнародних інституцій під час розбудови перехідного правосуддя в Боснії і Герцеговині. Досвід Боснії і Герцеговині було обрано для дослідження з урахуванням того, що в цій країні міжнародні інституції брали активну участь в здійсненні всіх напрямків перехідного правосуддя та розбудові миру в країні.

Можна зробити висновок, що правосуддя перехідного періоду в цій країні здебільшого мало зовнішній та несистемний характер, оскільки базувалось не на власних національних інтересах та стратегіях, а на стандартах, які застосовувались до неї ззовні. Звичайно це вплинуло на процеси примирення в суспільстві, які й досі є недостатньо консолідованими.

Досвід Боснії і Герцеговини містить і позитивні уроки. В деяких випадках саме участь міжнародних інституцій заповнювала вакуум можливостей чи політичної волі в державі під час запровадження окремих механізмів перехідного правосуддя, наприклад, під час пошуку зниклих безвісти, надання реабілітації жертвам конфлікту та ін.

Приклад Боснії і Герцеговини показує, що потенціал міжнародних інституцій в процесі перехідного правосуддя може бути суперечливим. З одного боку, залучення міжнародних інституцій через великий досвід, фінансові можливості та об'єктивний зовнішній погляд на політичні процеси сприяє вирішенню проблем, з якими держава зіштовхнулась після завершення війни. З іншого боку, через те, що міжнародні інституції є все ж таки зовнішніми акторами, вони не застраховані від помилок під час впровадження заходів перехідного правосуддя на локальному рівні. Потенціал міжнародних інституцій

полягає не в тому, щоб замінювати національних акторів, а в тому щоб забезпечити належну підтримку їх зусиль в процесі розбудови власної моделі перехідного правосуддя.

Для досягнення мети примирення у суспільстві внаслідок застосування правосуддя перехідного періоду, його заходи мають бути узгоджені на всіх рівнях: на міжнародному, на загальнонаціональному та місцевому рівнях, кожен елемент має бути спланованим і скорельованим між собою та з внутрішніми умовами конкретної держави відповідно до норм і стандартів міжнародного права.

РОЗДІЛ 3. АКТУАЛЬНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАЛУЧЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ МІЖНАРОДНИХ ІНСТИТУЦІЙ ДЛЯ РОЗБУДОВИ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

3.1 Сучасний стан напрацювань в галузі перехідного правосуддя в Україні в умовах триваючого збройного конфлікту

Збройний конфлікт, який вже шостий рік триває в Україні, є складним багатоаспектним суспільно-політичним явищем. На сьогодні його результати вже є доволі трагічними – держава втратила контроль над частиною своїх територій, зазнала колосальних людських та матеріальних втрат, а більше ніж 1,5 мільйони внутрішньо переміщених осіб та біженців вимушені шукати собі нове місце для проживання та працевлаштування.

Протягом всього часу існування конфлікту, політика держави та прийняті на різних рівнях рішення були здебільшого направлені на розв'язання ситуативних проблем, обумовлених його перебігом. До перших пунктів порядку денного держави додалися питання, що стосуються підвищення витрат у сфері оборони, гуманітарного розмінування, забезпечення матеріальної допомоги, соціальної і психологічної підтримки жертвам конфлікту та учасникам бойових дій, функціонування контрольних пунктів в'їзду-виїзду через лінію розмежування і адміністративний кордон з АР Крим, а також інші не менш важливі питання. Наразі заходи з врегулювання збройного конфлікту в Україні запроваджуються державною за активної допомоги різних міжнародних неурядових організацій та донорів, серед яких, зокрема, ООН, Європейський Союз, Рада Європи, Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), ОБСЄ, ЮНІСЕФ, а також значної кількості національних інститутів громадянського суспільства.

Зрозумілим є те, що врешті-решт вирішення конфлікту відбудеться, після чого Україна стане на непростий шлях постконфліктного врегулювання. Деякі експерти наголошують на тому, що заходи перехідного правосуддя доцільніше

запроваджувати тільки після завершення конфлікту. Проте вбачається, що це не виключає здійснення всіх можливих підготовчих для цього дій, в тому числі формування державної політики, розробки чіткої і виваженої моделі правосуддя перехідного періоду та стратегії її впровадження на майбутнє.

Концепція перехідного правосуддя по суті є узагальненим міжнародним досвідом, застосування якого може допомогти якнайкраще подолати негативні наслідки збройного конфлікту та перейти до стабільного мирного життя. Запровадження механізмів перехідного правосуддя, в тому числі із залученням міжнародних інституцій, дозволить встановити надійну основу, на якій буде триматись національна модель перехідного правосуддя, що буде спроможна дати постконфліктній Україні відповідь на питання щодо подальшого плану дій в перехідний період.

Отже, не чекаючи завершення збройного конфлікту, Україна вже зараз має шанс вдосконалити ті сфери, які надалі стануть підґрунтям для впровадження заходів правосуддя перехідного періоду, зокрема: удосконалити процес кримінального судочинства, підвищити кваліфікації правоохоронних і судових органів, ратифікувати Римський статут та визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду для воєнних злочинів, підвищити спроможність адвокатів і правозахисників, розробити реальні механізми компенсації збитків для жертв конфлікту, забезпечити документування та збирання доказів щодо порушень, які мали місце під час збройного конфлікту на офіційному рівні.

Проте, на жаль, нині ще відсутня будь-яка єдина консолідована позиція щодо моделі перехідного правосуддя в Україні, в тому числі й на законодавчому рівні.

Дискусії, науково-практичні напрацювання та консолідацію міжнародного досвіду в цій сфері здійснюють здебільшого громадські організації та правозахисники. Зокрема, в цьому напрямі з 2015 року приймають активну участь експерти Української Гельсінської спілки з прав людини (УГСПЛ), а також з 2016 року науково-дослідний медійний Центр постконфліктного врегулювання, створений при Інституті міжнародних відносин КНУ ім. Т.

Шевченка. Окрім того, відповідні напрацювання в цій сфері також вже мають місце під час реалізації проекту при Українському католицькому університеті під назвою «Перехідне правосуддя та примирення в Україні».

Разом з тим, серед органів державної влади, питання створення підґрунтя для запровадження механізмів перехідного правосуддя також починає займати провідне місце.

Зокрема, у квітні 2017 року на урядовому рівні під головуванням Міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб було утворено Міжвідомчу комісію з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні, яка, серед іншого, займається збором інформації про дотримання норм міжнародного гуманітарного права в Україні та надає рекомендації щодо усунення їх порушень.

У вересні 2018 року за ініціативи Уповноваженого Верховної Ради з прав людини було створено Координаційну Раду з питань напрацювання законодавчих пропозицій щодо запровадження перехідного правосуддя, до якої увійшли представники різних державних органів та відомств, а також неурядових громадських організацій, що працюють в цій сфері.

Окрім того, у 2019 за підтримки Посольства Швейцарії в Україні Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України розробило посібник зі збору доказів для Міжнародного кримінального суду, який містить рекомендації щодо правильного збору та опрацювання інформації про міжнародні злочини для подальшої передачі її до МКС та правоохоронних органів.

Після обрання Президентом України Володимира Зеленського дискусія щодо перехідного правосуддя вийшла на новий рівень.

Указом Президента України №584/2019 від 7 серпня 2019 року при Президенті України була створена комісія з питань правової реформи, в рамках якої робочою групою з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій розроблюється законопроект про засади державної політики в сфері захисту прав людини в умовах подолання наслідків збройного конфлікту і законопроект про

соціально-правовий захист осіб, позбавлених волі в результаті збройної агресії проти України, які мають представити найближчим часом.

Окрім того, при Комітеті Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин питання перехідного правосуддя постійно підіймається під час експертних обговорень із залученням широкого кола фахівців в цій сфері.

Генеральна прокуратура України також змістила фокус своєї уваги на напрацювання єдиної методики розслідування злочинів, скоєних в умовах збройного конфлікту та притягнення за них до кримінальної відповідальності та створила в своїй структурі департамент, уповноважений для вирішення цього питання.

Урядом також була прийнята рішення, яке запроваджує на державному рівні механізм грошової компенсації за зруйноване внаслідок збройного конфлікту приватне житло, що також кореспондується з таким напрямком перехідного правосуддя як виплата відшкодувань жертвам конфлікту.

Треба відзначити, що дискусія щодо перехідного правосуддя наразі перебуває в своїй найактивнішій стадії, а тому, можна припустити, що така спільна робота органів державної влади, міжнародних і національних організацій, експертів та донорів дозволить прийти зрештою до узгодженого спільного бачення стратегії запровадження моделі перехідного правосуддя в Україні.

Включення перехідного правосуддя до внутрішньої політики держави вже зараз буде запорукою зниження вірогідності вчинити помилки, які мали місце в міжнародному досвіді, а також дозволить вийти зі збройного конфлікту у більш цивілізований спосіб та відразу перейти відповідно до норм міжнародного права та міжнародної практики до втілення ефективних дій і рішень, що, як наслідок, забезпечить неповторення збройного конфлікту в майбутньому.

3.2 Авторське соціологічне дослідження «Перспективи розбудови моделі перехідного правосуддя в Україні із залученням потенціалу міжнародних інституцій»

Проблема дослідження. Після майже шести років збройного конфлікту в Україні прагнення суспільства до досягнення миру в Україні та активізація зусиль діючої влади в цьому напрямку висувають на перший план суспільного дискурсу питання – що буде далі, коли конфлікт в Україні завершиться? Як показує світовий досвід, на це питання намагається дати відповідь концепція правосуддя перехідного періоду.

Як показує практика розбудови перехідного правосуддя в інших країнах, ці процеси починались зазвичай вже після закінчення конфлікту та здійснювались під керівництвом і подальшою активною участю міжнародних інституцій. В окремих випадках, це мало позитивний вплив на ефективне впровадження напрямків перехідного правосуддя, в інших – негативний, зокрема на процеси примирення в суспільстві.

Наразі перехідне правосуддя в Україні тільки обговорюється в певних експертних колах та робочих групах, але єдиного розуміння всіх ключових аспектів цього процесу поки ще на державному рівні відсутнє. Водночас в експертних колах вкрай рідко підіймається такий важливий аспект розбудови моделі перехідного правосуддя як участь в цих процесах міжнародних інституцій. Проблема полягає у відсутності комплексного дослідження потенціалу міжнародних інституцій в процесі перехідного правосуддя взагалі, в тому числі в Україні.

Об'єктом цього дослідження є запровадження перехідного правосуддя із залученням міжнародних інституцій.

Предметом дослідження є потенціал залучення міжнародних інституцій через призму міжнародної практики до розбудови моделі перехідного правосуддя в Україні.

Метою цього дослідження є розробка рекомендацій щодо запровадження дієвої моделі перехідного правосуддя в Україні із залученням міжнародних інституцій.

Для досягнення цієї мети вирішуються такі *завдання*:

виявити як експерти розуміють зміст поняття перехідного правосуддя та його механізмів (засобів);

встановити можливість розроблення та застосування моделі перехідного правосуддя в цілому для України;

з'ясувати думку експертів щодо значення міжнародних інституцій та їх пріоритету в запровадженні засобів та механізмів перехідного правосуддя, які можуть бути впроваджені в Україні;

визначити чинники, які слід враховувати під час запровадження засобів та механізмів перехідного правосуддя міжнародного характеру та/або за участі міжнародних інституцій в Україні;

виявити чинники які можуть сприяти та перешкоджати розбудові моделі перехідного правосуддя із залученням міжнародного компонента, враховуючи характер збройного конфлікту України.

Відповідно до завдань, можна припустити наступні *гіпотези*:

1. Запровадження перехідного правосуддя є обов'язковою умовою для результативного переходу від збройного конфлікту до миру.

2. Здійснення заходів перехідного правосуддя із залученням міжнародних інституцій є більш пріоритетним, ніж заходів, які здійснюються національними акторами.

3. Під час розбудови та запровадження механізмів перехідного правосуддя в Україні необхідно дотримуватись балансу засобів перехідного правосуддя міжнародного та національного характеру в залежності від місцевих умов.

Обґрунтування методики дослідження. Методом дослідження було обрано експертне інтерв'ю. Цей якісний соціологічний метод дослідження надав можливість отримати вичерпні відповіді щодо питань дослідження.

Під час вибору експертів застосовувались наступні критерії:

обсяг теоретичних знань і рівень компетентності експерта в питаннях перехідного правосуддя та залучення міжнародних інституцій в цей процес;

досвід співпраці з міжнародними інституціями, в процесах пов'язаних з врегулювання конфліктів;

рівень об'єктивності та незалежності експерта під час його оцінки досліджуваних питань;

власна оцінка експертів своїх знань та практичного досвіду в питаннях взаємодії з міжнародними інституціями під час врегулювання конфліктів

В результаті було визначено 4 експерти, які найбільш повно відповідали завданням дослідження та критеріям відбору.

Опитування проведено виключно у наукових цілях, на момент його проведення експерти не були залучені до процесів прийняття будь-яких рішень, що можуть впливати на їх об'єктивність та неупередженість під час дослідження.

Самооцінка експертів в сфері правосуддя перехідного періоду відповідає критеріям і завданням. Як висновок, вибірка соціологічного дослідження є відповідною завданням дослідження та представлена особами, які мають відповідний рівень компетентності і досвіду в питаннях, що досліджуються.

Часові рамки проведення експертного опитування: листопад-грудень 2019 року.

Інтерпретація понять:

Правосуддя перехідного періоду – це весь комплекс процесів і механізмів, пов'язаних зі спробами суспільства подолати тяжкий спадок великомасштабних порушень законності в минулому з метою забезпечення підзвітності, справедливості та примирення. До них можуть належати як судові, так і позасудові механізми з різною ступеню міжнародної участі (або взагалі без такої) (Генеральний секретар ООН, 2004).

Напрямки (механізми) перехідного правосуддя – це кримінальне судочинство, відшкодування збитків за шкоду, констатація істини та інституційний процес реформ.

Міжнародні інституції – це різновиди соціальних інституцій, які характеризуються діяльністю на рівні міжнародного режиму. В певній галузі міжнародних відносин створення міжнародних інституцій є запорукою підтримання міжнародного режиму. Завдяки міжнародним інституціям здійснюється регулювання міжнародних відносин і, водночас в рамках її компетенції формується власний міжнародно-політичний режим (Кривонос, 2002).

Під міжнародними інституціями в цьому дослідженні маються на увазі міжнародні суди (або суди за участі іноземного компонента), міжнародні організації та установи науково-дослідного характеру.

Основні етапи дослідження:

- формування програми дослідження;
- формування опитувальника з питаннями для інтерв'ю;
- відбір респондентів та отримання їх згоди;
- технічна підготовка до проведення інтерв'ю (узгодження місця та часу проведення інтерв'ю);
- етап польового дослідження – проведення інтерв'ю;
- обробка результатів;
- підготовка аналітичного звіту.

3.3 Аналіз результатів дослідження

В ході дослідження було зібрано 4 інтерв'ю із наступними експертами:

Вікторія Вороніна – до 04 вересня 2019 року обіймала посаду заступниці Міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, до обов'язків якої належала взаємодія з міжнародними партнерами в рамках діяльності МТОТ, аналіз кращих практик врегулювання конфліктів та розбудови миру у Грузії, Молдови, країнах колишньої Югославії, Колумбії, Північної Ірландії та імплементація його в Україні. До 29 жовтня 2016 року також обіймала посаду заступниці начальника Управління - начальниці відділу

взаємодії з донорами та міжнародними фінансовими організаціями Управління з питань міжнародного співробітництва, проектів і програм.

Норберт Рюче-Кузьо – 2017-2019 рр. був Старшим радником Міністра Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, командированим Федеральним департаментом закордонних справ Швейцарії, що базується в Києві, Україна. До цього у 2014-2017 рр. був офіцером з питань ОБСЄ та політичним радником у Мінському процесі (Тристороння контактна група), радник з питань людської безпеки в Україні, радник Посольства Швейцарії в Україні, м. Київ, Україна; раніше у 2010-2014 роках був радником з питань людської безпеки в Косові, Македонії та Сербії, перший секретар Посольства Швейцарії в Косові, що базувався в Приштині, Косово; ще раніше у 2005-2010 рр. був кореспондентом в Західних Балканах для німецьких, швейцарських та австрійських газет, що базувались в Сараєво, Боснія та Герцеговина.

Олег Мартиненко – керівник аналітичного напрямку Української Гельсінської спілки з прав людини, в УГСПЛ з 2014. Доктор юридичних наук, професор, український правознавець-кримінолог, правозахисник, активно займається дослідженням питань перехідного правосуддя та амністії, є провідним автором законопроекту щодо імплементації перехідного правосуддя в Україні «Про засади державної політики захисту прав людини в умовах подолання наслідків збройного конфлікту».

Федір Данильченко – молодший співробітник Департаменту з прав людини Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини, спеціалізується на питаннях дотримання прав людини, в тому числі під час здійснення заходів перехідного правосуддя; під час роботи в Харківській правозахисній групі досліджував питання порушення прав людини у зоні збройного конфлікту в Луганській області, Україна. Станично-Луганський сектор.

Інтерв'ю проводилось за трьома основними блоками питань та з додатковими питаннями, які відповідали меті дослідження та дозволяли найгрунтовніше розкрити зміст предмету дослідження, а саме:

1. Блок питань щодо визначення поняття перехідного правосуддя та його напрямків (механізмів).

У ході дослідження виявилось, що більшість опитуваних експертів підтримують традиційне міжнародне розуміння перехідного правосуддя та його механізмів, що було визначене Генеральним Секретарем ООН в 2004 році і передбачає комплекс заходів та механізмів, як судових, так і несудових, що спрямовані на досягнення справедливості та примирення після конфліктів. До механізмів перехідного правосуддя більшість експертів відносить кримінальне правосуддя, встановлення правди, репарації, структурні зміни в системі державного управління (інституційні реформи).

Окремі експерти звернули увагу на такі аспекти визначення перехідного правосуддя:

правосуддя перехідного періоду у визначенні ООН має бути обов'язково базуватись на чотирьох принципів "Joinet/Orentlicher" – право знати, право на справедливість, право на репарації та гарантії неповторності (Норберт Рюче-Кузьо), окрім того, значення перехідного правосуддя в практичній площині можна характеризувати як «юридичний механізм, за допомогою якого відбувається встановлення подій, які мали місце під час збройного конфлікту, збір і аналіз доказів, а також притягнення до відповідальності осіб, винних в порушенні прав людини в цей час» (Федір Данильченко).

2. Блок питань щодо аналізу запровадження перехідного правосуддя як обов'язкової умови результативного переходу від збройного конфлікту до миру

В цілому всі експерти погодились, що запровадження перехідного правосуддя сприяє результативному переходу від збройного конфлікту до миру.

Одна половина експертів дотримується думки, що перехідне правосуддя є ключовою та незамінною умовою для розбудови миру в державі. Інша половина експертів вважає перехідне правосуддя скоріше одним із цілого спектру заходів з розбудови миру, наявність якого буде впливати на досягнення більшої результативності в цьому процесі.

Вікторія Вороніна зазначила, що перехідне правосуддя супроводжує процес переходу від стану конфлікту до миру, взаємодіє з процесами розбудови миру, мирними переговорами, заходами з підтримання миру, його запровадження прискорює такий перехід та закріплює його результати, надає для цього інструменти, а тому звичайно впливає на результативність переходу до мирного життя.

Тобто перехідне правосуддя само по собі «це не панацея, просто це найбільш бажаний варіант, хоча воно триваліше за часом, але включає дуже багато гуманітарно спрямованих речей, орієнтованих саме на права людини, тому має перевагу поруч з іншими заходами з розбудови миру» (Олег Мартиненко).

Окрім того, запровадження перехідного правосуддя в процесі розбудови миру має бути в першу чергу здійснено не як копіювання готових моделей, а здійснене у відповідності до особливостей окремого конфлікту (Норберт Рюче-Кузьо).

3. Блок питань щодо пріоритету заходів перехідного правосуддя, які здійснюються із залученням міжнародних інституцій під час розбудови та запровадження перехідного правосуддя, над заходами, які здійснюються суспільством та державою

Думки експертів щодо підтвердження або спростування цього тезису розділились порівну. Одна половина експертів вважала, що заходи перехідного правосуддя, які здійснюються із залученням міжнародних інституцій мають більший пріоритет, ніж заходи, які здійснюються державою та суспільством, оскільки «такі заходи можуть бути більш позитивно сприйняті сторонами конфлікту - коли однією зі сторін такого «спору» є держава, довіра до створених нею засобів перехідного правосуддя може бути низькою. Участь міжнародних судових фахівців, юристів, політологів у судових процедурах може забезпечити краще сприйняття їх результату» (Федір Данильченко).

Окрім того, на думку Олега Мартиненка, це підтверджується міжнародною практикою, адже «більшу частину вдалих прикладів заходів перехідного

правосуддя вдалося реалізувати тільки за участю міжнародних організацій – завдяки залученню їх експертів, фінансів та досвіду. Заходи, які впроваджувались національними акторами, зазвичай виходили дуже погано, а потім за допомогою міжнародних експертів їх доводилось переробляти».

Друга половина експертів не вважає, що самі по собі заходи перехідного правосуддя, які здійснюються завдяки міжнародним акторам, є більш пріоритетними над заходами держави і суспільства.

В процесах перехідного правосуддя за всіма міжнародними практиками та принципами завжди керівна роль відводиться національному уряду країн, де був конфлікт та, відповідно, обраним органам місцевого самоврядування. Роль міжнародного товариства в цьому процесі може бути значною, але не визначальною. Деякі напрями перехідного правосуддя, як-от кримінальне переслідування чи покарання винних, доцільніше здійснювати із залученням міжнародного компонента, але напрями, які стосуються місцевого рівня (питання відновлення довіри до органів влади, інституційні реформи, робота з постраждалими, відновлення їх цивільних прав) мають здійснюватись за керівної ролі національного уряду. Одночасно, міжнародні організації та донори, такі як ЄС, ООН, можуть долучатись до цих напрямків шляхом надання підтримки та допомоги у різних формах (Вікторія Вороніна).

Норберт Рюче-Кузьо не вважає, що заходи перехідного правосуддя за участю міжнародних суб'єктів або установ є заходами з більш високим пріоритетом, ніж ті, що здійснюються державою чи суспільством. Пріоритет того чи іншого суб'єкту, що здійснює відповідні заходи, обумовлений характером конкретного конфлікту, а також питаннями довіри до конкретного суб'єкта і його впевненості у своїй здатності здійснити такі заходи. Коли має місце високий рівень довіри і впевненості щодо залучення конкретного суб'єкта до якихось заходів перехідного правосуддя, цей суб'єкт може бути як міжнародним, так і місцевим актором.

Після узагальнення відповідей експертів та обробленої інформації у попередніх розділах, можна зробити декілька висновків.

Були частково або повністю підтверджені гіпотези дослідження. Так підтвердилась перша гіпотеза, оскільки всі експерти висловили думку про те, що запровадження перехідного правосуддя сприяє більш результативному переходу від збройного конфлікту до миру. Всі експерти погодились з тим, що шлях переходу до миру є непростим, а тому має здійснюватись комплексом заходів з розбудови миру.

Всі експерти підтримали визначення перехідного правосуддя та його механізмів, яке запропонувало ООН як найбільш вдале. При цьому половина експертів вважає перехідне правосуддя скоріше одним із цілого спектру заходів з розбудови миру, наявність якого буде впливати на досягнення більшої результативності в цьому процесі.

Друга гіпотеза підтвердилась частково, оскільки експерти розділились на дві групи: одна вважала, що здійснення деяких заходів перехідного правосуддя із залученням міжнародних інституцій в принципі є більш пріоритетним, ніж заходів, які здійснюються національними акторами, інша група експертів зазначала про відсутність апріорі такого пріоритету, а їх залучення визначається в залежності від конкретних особливостей постконфліктної ситуації та рівня довіри до таких акторів.

Третя гіпотеза також повністю підтвердилась, оскільки всі експерти зазначили, що насаджування згори певних стандартних моделей перехідного правосуддя без врахування місцевих умов та окремих аспектів конфлікту не призведе до позитивних результатів в процесі розбудови миру в постконфліктній державі, тобто повинен мати місце баланс між власними ініціативами внутрішньої політики держави та підтримкою цих процесів міжнародних інституцій.

Серед чинників, які слід враховувати під час запровадження засобів та механізмів перехідного правосуддя міжнародного характеру (та/або за участі міжнародних інституцій) в Україні, експерти назвали наступні:

готовність влади до цього процесу і наявність політичної волі;

готовність суспільства до примирення, встановлення правди, покарання або прощення винних;

запит на отримання правдивої інформації про події конфлікту;

недоцільність використання шаблонів або досвіду інших країн без адаптації з урахуванням контексту, першопричин конфлікту, існуючого національного законодавства;

існуюча бюрократична система (наприклад, та, яка притаманна країнам континентальної (романо-германської) системи права, є не гнучкою і не дозволяє швидко змінити законодавство та розпочати процедури, необхідні для запровадження елементів перехідного правосуддя);

сенситивність багатьох питань та обережність термінології (наприклад, не слід загострювати увагу на терміні «жертва», оскільки у деяких контекстах терміну «особа, що постраждала/вижила» віддається перевага, щоб уникнути віктимізації в процесі психологічної реабілітації. Також у деяких конфліктах сьогодні люди можуть бути і жертвами, і винними у конфлікті);

питання меморіалізації для постраждалих, особливо в громадах, де є велика кількість як жертв, так і винних, або членів їх сімей;

рівень довіри до тих міжнародних акторів та організацій, які займаються тим чи іншим напрямком перехідного правосуддя;

ресурси держави, в якій ці механізми застосовуються;

часові ресурси, з урахуванням того, що з плином часу значна кількість доказів та свідків може стати недоступною (зникне, буде знищена тощо; літні свідки можуть не дожити до розгляду таких справ або свідки можуть змінити місце проживання та ін.).

Узагальнивши позиції експертів, серед чинників, які можуть сприяти розбудові моделі перехідного правосуддя із залученням міжнародного компонента, враховуючи характер збройного конфлікту України, можна назвати наступні:

зادля створення міцної основи, рішення щодо впровадження перехідного правосуддя повинні прийматися на найвищих політичних рівнях, головним

чином в Україні, але також і у Російській Федерації, у Нормандському форматі, у Тристоронній контактній групі;

рішення повинні мати підтримку всіх відповідних державних посадових осіб і осіб, які приймають рішення, а також інших впливових представників суспільства, наприклад, представників церкви, важливих асоціацій і громадських організацій, політичних партій;

міжнародна підтримка (поза Нормандським форматом) також має вирішальне значення;

достатнє правове регулювання на рівні міжнародних угод та законів моделі перехідного правосуддя та механізмів залучення до неї міжнародних інституцій;

високоякісні інформаційні кампанії (правильні та всебічні, але легко зрозумілі), що проводитимуться в усіх частинах України щодо перехідного правосуддя загалом та щодо залучення до неї міжнародних акторів в тому числі: особи, що постраждали від збройного конфлікту в Україні, повинні розуміти, що означає таке залучення і чому це доцільно;

чіткий розподіл завдань та обов'язків між міжнародними і національними акторами, з урахуванням принципу, що міжнародні організації повинні просто залучатись там, де національні суб'єкти не можуть забезпечити необхідні заходи внаслідок різних причин (відсутність довіри і впевненості, знань, досвіду, авторитету тощо);

забезпечення якомога швидшого фінансування перехідного правосуддя;

високий запит суспільства на отримання повної інформації щодо подій збройного конфлікту;

вищий рівень довіри до моделі із залученням міжнародного компонента, аніж до моделі за участі виключно національних органів;

зростаюча кількість міжнародних та національних спеціалістів, які можуть сприяти позитивному сприйняттю механізмів перехідного правосуддя суспільством.

Серед чинників, які можуть перешкоджати розбудові моделі перехідного правосуддя із залученням міжнародного компонента, враховуючи характер збройного конфлікту України, експерти назвали наступні:

високий рівень корупції, що тягне за собою зниження фінансування міжнародними інституціями;

відсутність політичної волі для переговорів про залучення міжнародних партнерів до механізмів перехідного правосуддя в Україні;

неготовність міжнародної спільноти на сьогоднішньому етапі конфлікту в Україні допомагати вводити перехідне правосуддя без активних дій з боку самої держави;

брак професійних і креативних міжнародних експертів, які бажатимуть долучитись до розбудови заходів перехідного правосуддя;

конкуренція між експертами та міжнародними акторами, які підтримують прозахідний та проросійський вектори розвитку країни.

На основі аналізу даних експертних інтерв'ю та з врахуванням дослідженого міжнародного досвіду можна виокремити ряд наступних рекомендацій щодо розбудови перехідного правосуддя із залученням міжнародних інституцій для держави Україна:

проаналізувати та врахувати всі суттєві умови, чинники та загрози, що можуть вплинути на розробку в Україні моделі перехідного правосуддя;

враховувати загрози, що потенційно можуть мати місце в результаті запровадження перехідного правосуддя;

розробити та провести детальне обговорення на всіх рівнях стратегії та плану дій держави щодо розбудови перехідного правосуддя та його механізмів в Україні;

мати власне чітке бачення векторів політики в цій сфері та шляхи участі всіх акторів, закріплене на законодавчому рівні шляхом прийняття відповідного закону про перехідне правосуддя та підзаконних актів на його виконання;

забезпечити укладення відповідних міжурядових і міжвідомчих міжнародних угод щодо взаємодії держави з міжнародними інституціями у сфері

перехідного правосуддя, а також ратифікувати міжнародні акти в сфері перехідного правосуддя, зокрема Римський статут;

удосконалити національне кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство для забезпечення реального притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку;

здійснити реформи правоохоронних і судових органів з метою покращення їх функцій щодо кримінального розслідування та підвищення довіри до них з боку суспільства;

підсилити спроможність національних органів влади координувати та здійснювати весь спектр заходів перехідного правосуддя, в тому числі тих, що здійснюються із залученням міжнародних партнерів, в рамках цілісної стратегії;

запровадити дієві та доступні механізми виплати компенсацій постраждалим від наслідків конфлікту особам із можливістю долучитись до цих механізмів міжнародних донорів;

проводити інформаційні кампанії з метою підвищення обізнаності населення щодо перехідного правосуддя та участі у ньому міжнародних партнерів;

проводити освітні заходи з метою поширення знань та міжнародного досвіду в галузі перехідного правосуддя та підготовки відповідних фахівців.

Висновки до третього розділу

Перехідне правосуддя в Україні є відносно новим та недостатньо дослідженим явищем. Разом з тим, досвід перехідного правосуддя в інших країнах показує, що метою перехідного правосуддя є створення найбільш гармонійних умов для переходу від збройного конфлікту до стабільного миру та розвитку.

Не дивлячись на те, що загальна концепція перехідного правосуддя вже має свою так звану «рамку» – узагальнений з національних моделей перехідного

правосуддя інших країн усталений набір з чотирьох механізмів, закріплений в документах ООН і ЄС – кожна країна все одно проходить непростий шлях вироблення власної моделі перехідного правосуддя, яка базується на загальних напрямках перехідного правосуддя, але враховує національні особливості, культуру, менталітет, практику судочинства та конкретні внутрішні умови держави, яка постраждала від збройного конфлікту.

В умовах триваючого збройного конфлікту Україна вже зараз має всі шанси здійснити належну підготовку і попереднє впровадження окремих механізмів перехідного правосуддя та розробити стратегію правосуддя перехідного періоду на майбутнє.

Як ми бачимо з порядку денного нашої країни, національні та міжнародні громадські організації, експертне середовище та державна влада не втрачає можливостей підняти актуальні питання правосуддя перехідного періоду в Україні на всіх рівнях. Вже зараз мають місце безліч ініціатив, що вже доволі скоро можуть закінчитись запровадженням єдиної політики перехідного правосуддя в державі. Це дозволить країні мати «дорожню карту» для розбудови перехідного правосуддя до та після завершення конфлікту.

Варто зауважити, що питанню потенціалу міжнародних інституцій та їх місця в правосудді перехідного періоду, в тому числі в контексті їх залучення до майбутнього правосуддя перехідного періоду, приділяється дуже мало уваги. Розглядають тільки поодинокі випадки, які не показують загального стану ситуації щодо шляхів участі міжнародних інституцій в процесі перехідного періоду.

Як показало опитування експертів, правосуддя перехідного періоду є ключовою умовою для досягнення ефективних результатів на шляху до миру. При цьому варто пам'ятати, що запровадження перехідного правосуддя не є панацеєю, а є одним із заходів з розбудови миру.

Експерти здебільшого прийшли до висновку, що залучення міжнародних інституцій до різних напрямків перехідного правосуддя є дуже важливим та

ефективним з точки зору світового досвіду, проте має відбуватись із врахуванням місцевих умов та за активної координації з державною та місцевою владою.

З метою досягнення реального миру, під час розробки та запровадження моделі перехідного правосуддя в Україні за участі у цьому процесі міжнародних інституцій потрібно враховувати цілий ряд як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, які можуть як сприяти, так і перешкодити цьому.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

За результатами роботи над магістерською дисертацією було досягнуто мету, яка ставилась автором, а саме здійснено аналіз потенціалу і особливостей залучення міжнародних інституцій до впровадження механізмів правосуддя перехідного періоду.

В роботі досліджувалось питання визначення основних напрямків руху наукової думки щодо виникнення та становлення поняття перехідного правосуддя.

Під час розгляду теоретичних підходів до виникнення перехідного правосуддя як концепції було визначено, що досі серед науковців немає одностайної думки щодо цього питання. Більшість пов'язує це з подіями, які ще називають «третьою хвилею» демократизації, проте мають місце доволі оригінальні теорії про існування перехідного правосуддя з часів Нюрнберзького процесу або навіть з часів політичних потрясінь у стародавніх Афінах.

Якщо розглядати концепцію правосуддя перехідного періоду через призму історичного аспекту, то, можна сказати, що вона стала уособленням руху суспільства на шляху своєї трансформації від авторитарного режиму до демократичного, від умов збройного конфлікту до миру. Правосуддя перехідного періоду стало відповіддю на сильний запит суспільства щодо боротьби з безкарністю і необхідністю захистити права людини, розслідувати злочини і притягнути винних до кримінальної відповідальності, а також відшкодувати заподіяні конфліктом збитки та забезпечити право на правду про минулі події.

Під час дослідження автором виявлено, що більшість підходів до становлення перехідного правосуддя засновані на аналізі та узагальненні конкретного досвіду або певної сукупності досвідів різних постконфліктних країн, а тому зарано казати про системність та вичерпність наукового знання про перехідне правосуддя.

Зараз концепція перебуває на етапі розвитку, який супроводжується накопиченням емпіричного матеріалу та його узагальненням для вироблення теоретичних меж предмету правосуддя перехідного періоду.

Автор прийшла до такого висновку з урахуванням різноманітності визначень, які мало правосуддя перехідного періоду протягом свого формування.

В результаті дослідження зроблено висновок, що найбільш підтримується визначення перехідного правосуддя і його складових, яке було узагальнено ООН: правосуддя перехідного періоду розглядається як весь комплекс процесів і механізмів, пов'язаних зі спробами суспільства подолати тяжкий спадок великомасштабних порушень законності в минулому з метою забезпечення підзвітності, справедливості та примирення.

До перехідного правосуддя відносяться як судові, так і позасудові механізми з різною ступеню міжнародної участі (або взагалі без такої), а також окремі дії з судового переслідування, відшкодування шкоди, встановлення фактів про минулі події та здійснення інституційних реформ.

Автор зробила висновок, що, хоча концепція має багато послідовників, вона також зазнає значної критики: дехто вважає, що перехідне правосуддя не є винятковою категорією, а є нормальним станом для багатьох суспільств, що здійснюють перехід до демократії, інші вважають її механізми недостатньо ефективними, хтось звинувачує цю концепцію у тимчасовості та політичній заангажованості. На думку автора, це ще раз підтверджує багатоаспектний та новосформований характер явища перехідного правосуддя.

Також в магістерській дисертації проаналізовано місце перехідного правосуддя у постконфліктному врегулюванні. Аналіз взаємодії перехідного правосуддя та постконфліктного врегулювання показав, що правосуддя перехідного періоду не функціонує у вакуумі, а є частиною постконфліктного врегулювання, яка активно взаємодіє та доповнюється його заходами, і входить до загальної стратегії постконфліктної держави по розбудові миру. Було визначено, що перехідне правосуддя і постконфліктне врегулювання мають

спільні ознаки, зокрема, спільну мету, відсутність загальної теорії чи стандартів, залежність від внутрішніх умов та обставин постконфліктної ситуації. Окрім того, застосування перехідного правосуддя іноді може ставати на заваді мирним процесам та заходам з роззброєння, демобілізації та реінтеграції. Саме тому розбудова моделі перехідного правосуддя та миру є процесом, який потребує глибокого аналізу та стратегічного планування з врахуванням можливих наслідків для держави і суспільства в цілому.

Дослідивши зміст перехідного правосуддя, автор прийшла до висновку про неможливість ефективного запровадження заходів перехідного правосуддя без активного залучення міжнародних інституцій. Це обумовлено тим, що постконфліктна держава зазвичай перебуває в стані політичної роздробленості і економічного занепаду. В цьому разі своєчасна та результативна допомога з боку міжнародних інституцій сприяє тому, що держава з більшою ймовірністю може стати на шлях розбудови миру та уникнути повторення збройного конфлікту.

У зв'язку з цим, було визначено ключові аспекти та проблеми участі, зокрема, міжнародних судових органів, Організації Об'єднаних Націй, Європейського Союзу, Ради Європи, та інших міжнародних громадських організацій та міжнародних науково-дослідних установ в здійсненні заходів перехідного періоду.

Під час дослідження міжнародного досвіду вдалось з'ясувати, що потенціал міжнародних інституцій в перехідному правосудді може виявлятися як з позитивного, так і з негативного боку. До позитивних аспектів можна віднести широкі фінансові, експертні можливості та досвід, необхідний для запровадження, координації та підтримки різних ініціатив у сфері перехідного правосуддя.

До негативних аспектів залучення міжнародних інституцій, які слід враховувати під час розбудови моделі перехідного правосуддя можна віднести наявність на міжнародному рівні усталеного шаблону перехідного правосуддя, який сформувався внаслідок практики процесів перехідного правосуддя в інших країнах і, на виконання, якого міжнародні донори надають кошти і розробляють

проекти. Нерідко таке насаджування відбувається без врахування місцевих умов та очікувань, в результаті такі механізми перехідного правосуддя не сприймаються на місцевому рівні, а розвиток зусиль самої держави зупиняється. Це знімає з неї відповідальність за мирний процес і негативним чином впливає на шлях до примирення.

З метою з'ясування практичного аспекту залучення до конкретних заходів перехідного правосуддя міжнародних інститутів було проведено аналіз досвіду Боснії і Герцеговини з урахуванням того, що міжнародні інституції були залучені до здійснення всіх напрямків перехідного правосуддя в країні.

Було виокремлено особливості участі ООН та інших міжнародних акторів під час створення спеціальних судових органів для кримінального переслідування воєнних злочинців, ініціювання комісій з правди і примирення, здійснення інших складових перехідного правосуддя, зокрема, заходів з реабілітації, розшуку безвісти зниклих, документування подій, що мали місце під час війни, проведення реформи правоохоронних органів.

Під час дослідження встановлено, що в Боснії і Герцеговині мав місце той самий випадок, коли перехідне правосуддя було насаджено ззовні відповідно до усталеної рамки, не враховуючи місцеві умови та без відповідних узгоджених стратегій, що в результаті негативно позначилось на процесі консолідації суспільства та досягнення примирення. Хоча, враховуючи низьку спроможність держави проводити реформи й впроваджувати рішення, які потребують значного фінансування або політичної волі, залучення міжнародних інституцій дозволило деяким заходам в країні взагалі мати місце (це стосується кримінального судочинства, пошуку зниклих безвісти, надання реабілітації жертвам конфлікту та ін.).

Дослідження прикладу Боснії і Герцеговини показало неоднозначність потенціалу міжнародних інституцій в процесі перехідного правосуддя. З одної сторони, міжнародні інституції мають великий потенціал у вигляді значного досвіду, фінансування, безсторонньої участі та незаангажованості, а з іншої сторони, нав'язування шаблонного підходу без врахування місцевих умов та

відсутність чіткої стратегії взаємодії з локальними акторами під час розбудови заходів перехідного правосуддя спричинило негативні наслідки для ефективності та результативності здійснення заходів перехідного правосуддя

Автор прийшла до висновку, що ключовим потенціалом міжнародних інституцій в процесі перехідного правосуддя є підтримка і доповнення зусиль національних інституцій на шляху до розбудови моделі перехідного правосуддя, замість того, щоб замінити їх.

Розуміння застосування механізмів перехідного правосуддя в Україні, в тому числі і ролі в цьому міжнародних інституцій, зараз є особливо актуальним на фоні пожвавлення експертної дискусії та законотворчих ініціатив в державі.

Не дивлячись на те, що збройний конфлікт ще триває, Україна має шанс відповідально підготуватись та розробити власну модель перехідного правосуддя, визначивши кожному актору на майбутнє своє місце у цьому процесі.

Аналіз потенціалу залучення міжнародних інституцій до перехідного правосуддя та розробка «дорожньої карти» майбутнього правосуддя в поєднанні з тими ініціативами, які держава може здійснити вже зараз дозволить пройти непростий шлях запровадження власної моделі перехідного правосуддя з меншою кількістю помилок та негативних наслідків.

Як показало опитування експертів, правосуддя перехідного періоду є ключовою умовою для досягнення ефективних результатів на шляху до миру. При цьому варто пам'ятати, що запровадження перехідного правосуддя є не панацеєю, а одним із заходів з розбудови миру.

Експерти здебільшого прийшли до висновку, що залучення міжнародних інституцій до різних напрямків перехідного правосуддя є дуже важливим та ефективним з точки зору світового досвіду більшості ключових заходів перехідного правосуддя, проте має відбуватись із врахуванням місцевих умов та за активної координації державною та місцевою владою.

З метою досягнення реального миру, під час розробки та запровадження моделі перехідного правосуддя в Україні за участі у цьому процесі міжнародних

інституцій потрібно враховувати цілий ряд як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, які можуть як сприяти, так і перешкодити цьому.

Опитування експертів дозволило більш повно розкрити предмет дослідження. Всі експерти підтримали традиційне визначення перехідного правосуддя, запропоноване ООН, хоча й виокремили окремі аспекти перехідного правосуддя відповідно до свого суб'єктивного досвіду. Загалом експерти підтвердили тезу про те, що запровадження перехідного правосуддя сприяє результативному переходу від збройного конфлікту до миру, але за умов дотримання балансу залучення міжнародних та національних інституцій і з врахуванням місцевих умов.

Під час дослідження було визначено чинники, які слід враховувати під час запровадження засобів та механізмів перехідного правосуддя міжнародного характеру та/або за участі міжнародних інституцій в Україні, серед яких готовність влади до цього процесу і наявність політичної волі, готовність суспільства до примирення, встановлення правди, покарання або прощення винних, наявність запиту на отримання правдивої інформації про події конфлікту, недоцільність використання шаблонів або досвіду інших країн без адаптації з урахуванням контексту, першопричин конфлікту, існуючого національного законодавства, існуюча бюрократична система, сенситивність багатьох питань та обережність термінології, питання меморіалізації для постраждалих, рівень довіри до міжнародних акторів, які залучаються до перехідного правосуддя, фінансові та часові ресурси держави.

Окрім того, проаналізовано ті чинники, що можуть як сприяти, так і перешкоджати розбудові моделі перехідного правосуддя із залученням міжнародного компонента, враховуючи характер збройного конфлікту України.

Питання потенціалу міжнародних інституцій в правосудді перехідного періоду є доволі складним і потребує більш ґрунтовних досліджень, але на основі аналізу даних експертних інтерв'ю та з врахуванням дослідженого міжнародного досвіду можна виокремити наступні рекомендації щодо розбудови перехідного правосуддя із залученням міжнародних інституцій для держави Україна:

проаналізувати та врахувати всі суттєві умови, чинники та загрози, що можуть вплинути на розробку в Україні моделі перехідного правосуддя; враховувати загрози, що можуть мати місце в результаті запровадження перехідного правосуддя в Україні; розробити та провести детальне обговорення на всіх рівнях стратегії та плану дій держави щодо розбудови перехідного правосуддя та його механізмів в Україні; мати власне чітке бачення векторів політики в цій сфері та шляхи участі всіх акторів, закріплене на законодавчому рівні шляхом прийняття відповідного закону про перехідне правосуддя та підзаконних актів на його виконання; забезпечити укладення відповідних міжурядових і міжвідомчих міжнародних угод щодо взаємодії держави з міжнародними інституціями у сфері перехідного правосуддя, а також ратифікувати міжнародні акти в сфері перехідного правосуддя, зокрема Римський статут; удосконалити національне кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство для забезпечення реального притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку; здійснити реформи правоохоронних і судових органів з метою покращення їх функцій щодо кримінального розслідування та підвищення довіри до них з боку суспільства; підсилити спроможність національних органів влади координувати та здійснювати весь спектр заходів перехідного правосуддя, в тому числі тих, що здійснюються із залученням міжнародних партнерів, в рамках цілісної стратегії; запровадити дієві та доступні механізми виплати компенсацій постраждалим від наслідків конфлікту особам із можливістю долучитись до цих механізмів міжнародних донорів; проводити інформаційні кампанії з метою підвищення обізнаності населення щодо перехідного правосуддя та участі у ньому міжнародних партнерів; проводити освітні заходи з метою поширення знань та міжнародного досвіду в галузі перехідного правосуддя та підготовки відповідних фахівців.

Висновки та рекомендації, що були зроблені на основі аналізу міжнародного досвіду та експертного інтерв'ю в цій магістерській дисертації, можуть бути взяті до уваги органами державної влади, міжнародними та

місцевими організаціями, які залучені або планують залучитись до розбудови перехідного правосуддя в Україні.

Як показали результати дослідження, потенціал міжнародних інституцій в правосудді перехідного періоду, не дивлячись на певний негативний досвід, є доволі значним та має використовуватись під час розбудови моделі перехідного правосуддя в Україні відповідно до її стратегічних цілей та за належної координації з боку державних органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Американський Інститут Миру. Офіційний сайт. Режим доступу: <https://www.usip.org/about>
2. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатовського. – К.: "РУМЕС", 2017. – 592 с
3. Бобринский Н.А. (2014) К вопросу о концепции “правосудия переходного периода” // Библиотека криминалиста. № 1. С. 328-337
4. Великі війни, великі трансформації, 1918-2018 роки: конфлікти та мир у XX і XXI сторіччях : Матеріали IX міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2018 р.) / Укладачі А.А. Мельниченко, П.В. Кутуєв, А.О. Хом'як. Київ, 2018. 276 с.
5. Верховенство права и правосудие переходного периода в конфликтных и постконфликтных обществах. Доклад генерального секретаря от 23 августа 2004 S/2004/616 [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://www.ohchr.org/RU/Issues/RuleOfLaw/Pages/TransitionalJustice.aspx>
6. Гаагский трибунал по бывшей Югославии завершил работу. [Електронний ресурс].- Режим доступу: https://lb.ua/world/2017/12/21/385551_gaagskiy_tribunal_bivshey.html
7. Дейтонська мирна угода. Офіційний текст. Інтернет-сайт Управління Верховного представника [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://www.ohr.int/gfa/gfa-home.html>.
8. Егоров С. А. Гибридные (смешанные) суды / С. А. Егоров // Институты международного правосудия : учеб. пособие / под ред. В. Л. Толстых. – М. : Междунар. отношения, 2014. – С. 445–460
9. Загальні принципи політики ЄС щодо підтримки правосуддя перехідного періоду (The EU's Policy Framework on support to transitional justice) від 16 листопада 2015 р. [Електронний ресурс].- Режим доступу:

[https://helsinki.org.ua/wp-](https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/EU_policy_support_to_transitional_justice_ukr.docx)

[content/uploads/2018/03/EU_policy_support_to_transitional_justice_ukr.docx](https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/EU_policy_support_to_transitional_justice_ukr.docx)

10. Іванов В. М. Нюрнберзький процес: історичне та правове значення (до 70-річчя Міжнародного військового трибуналу) / В. М. Іванов // Часопис Київського університету права. - 2015. - № 3. - С. 24-28. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/>

11. Инструменты обеспечения господства права в постконфликтных государствах. Меры судебного преследования. Документ ООН HR/PUB/06/4. Издание ООН. Нью-Йорк и Женева, 2006.

12. Кирш Э. Два элемента в механизме правосудия переходного периода: международные уголовные суды и комиссии по установлению истины [Электронный ресурс] / Э. Кирш // Международное правосудие. – 2013. – № 2 (6). – С. 74–87.. – Режим доступу: <https://academia.ilpp.ru/wp-content/uploads/2019/11/MP-2-6-2013-%D0%9A%D0%B8%D1%80%D1%88.pdf>

13. Кривонос Р.А. Міжнародне співробітництво: теоретичні засади та концепції // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Київ: Київський університет, 2002. – Випуск 35. – Ч. 2. – С. 62.

14. Міжнародна комісія з питань зниклих безвісти (ICMP). Офіційний сайт. Режим доступу: <https://www.icmp.int/about-us/history/>

15. Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії. Офіційний сайт [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://www.icty.org/en/about>

16. Міжнародний центр з правосуддя перехідного періоду. Офіційний сайт. Режим доступу: <https://www.ictj.org/about>

17. НАТО. Офіційний сайт. Режим доступу: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_69290.htm?selectedLocale=uk

18. Організація об'єднаних націй. Офіційний сайт. Режим доступу: <https://www.un.org/ru/sections/issues-depth/international-law-and-justice/>

19. Основні принципи і керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитків для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини і серйозних порушень міжнародного

гуманітарного права, резолюція Генеральної Асамблеї ООН А / RES / 60/147 від 16 грудня 2005 р. – П. 15–16. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/RES/60/147>

20. Підходи ЄС до правосуддя у період конфлікту та перехідний період Явор Рангелов, Маріка Терос та Наташа Кандіч лютий 2016, Лондон. Документ підготовано за замовленням Групи дослідження безпеки людини. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/EU-approaches-to-TJ-2016_ukr.docx

21. Посібник зі збору доказів для Міжнародного кримінального суду/Київ: Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, 2019. - 43с. - Текст укр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mtot.gov.ua/files/uploads/804cde60-c58e-11e9-9f93-2901aae98577.pdf>

22. Постконфліктне врегулювання для України / Центр постконфліктного врегулювання. – К., 2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/POST-CONFLICT-block-ukr.pdf>

23. Про яскравий випадок невизначеності, або Правосуддя перехідного періоду і верховенство права / А. Чарнота ; пер. з англ. Д. Вовк // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 188

24. Резолюция 1534 (2004), принятая Советом Безопасности на его 4935-м заседании 26 марта 2004 года [Електронний ресурс].- Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c40.html

25. Римський статут міжнародного кримінального суду: Міжнародний документ від 17 липня 1998 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_588.

26. Романюк О. "Кінець транзитології" чи криза її первинної парадигми? / О. Романюк // Політичний менеджмент. - 2007. - № 2. - С. 3-15. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2007_2_3

27. *Світовий досвід постконфліктної реабілітації та замирення в контексті подій на Сході України* / Р. Додонов // Нова парадигма. - 2016. - Вип. 129.

28. Управление Верховного комиссара Организации Объединенных Наций з прав людини. Офіційний сайт. Режим доступу: <https://www.ohchr.org/RU/Issues/Pages/ListOfIssues.aspx>

29. Управление Верховного комиссара ООН по правам человека, Инструменты обеспечения господства права в постконфликтных государствах. Преобразование сектора правосудия, 1 января 2006, HR/PUB/06/2, доступ по следующему адресу: <https://www.refworld.org.ru/docid/52554f880.html> [последняя дата доступа 12 декабря 2019]

30. Шинкарецкая Г. Г. Смешанные уголовные трибуналы: новый вид правосудия ? / Г. Г. Шинкарецкая// Международное право и международные организации. – 2014. – № 2. – С. 297.

31. Allen T., Douglas B. Closing the door on restitution: the European Court of Human Rights // Transitional Jurisprudence and European Convention on Human Rights. P. 208–238 (2011).

32. Arthur P. How «Transitions» Reshaped Human Rights: A Conceptual History of Transitional Justice // Human Rights Quarterly. Vol. 31. 2009. P. 321–367.

33. Carothers, The End of the Transition Paradigm, supra note 124, at 17–18. (2002)

34. Dealing with the Past in the Western Balkans: Initiatives for Peacebuilding and Transitional Justice in Bosnia-Herzegovina, Serbia and Croatia (Berghof Report) (Englisch) Taschenbuch – 1. April 2013 von Ljubinka Petrovic-Ziemer (Herausgeber), Martina Fischer (Herausgeber)

35. Diane F. Orentlicher, American Society of International Law Newsletter, Yugoslavia War Crimes Tribunal 1-2 (ASIL Focus Special Insert to the June-August 1993 issue)

36. Elster J. Closing the Books. Transitional Justice in Historical Perspective /Jon Elster. – Cambridge University Press, 2004. – 298 p.

37. Fischer, M., 2011, 'Transitional Justice and Reconciliation: Theory and Practice', in 'Advancing Conflict Transformation: The Berghof Handbook II' eds. B. Austin, M. Fischer, H. J. Giessmann, Barbara Budrich Publishers, Opladen/Framington Hills, pp. 406-430

38. Fletcher, Laurel E. and Harvey M. Weinstein 2004. *A World unto Itself? The Application of International Justice in Former Yugoslavia*, in: Eric Stover and Harvey M. Weinstein (eds.). *My Neighbour, My Enemy. Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 29-48

39. Gibney, M. "When Sorry Isn't Enough: The Controversy Over Apologies and Reparations for Human Injustice", *Human Rights Quarterly* (2001), p. 1.

40. Golovko L. L'evolution de la justice en Russie: routine des reformes ou transition eternelle? / L. Golovko// *Revue Est Europa*, numero special. – 2014. – № 1.

41. Cutter, P., De Greiff, P. and Waldorf, L. (2009), *Disarming the Past: Transitional Justice and Ex-Combatants*, NY: Social Sciences Research Council.

42. Haider, H. (2016). *Transitional justice: Topic guide*. Birmingham, UK: GSDRC, University of Birmingham.

43. Hammarberg T. Commissioner for Human Rights of the Council of Europe. *Special Mission to Bosnia and Herzegovina (2006) – Issue of Decertified Police Officers in Bosnia and Herzegovina*. Документ підготовлено Управлінням Уповноваженого з прав людини [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://rm.coe.int/16806db71c>

44. Hayner Priscilla B. *Unspeakable truths: Transitional justice and the challenges of truth commissions* / Priscilla B. Hayner. – 2-nd ed. – New York ; London : Routledge, 2011. – 376 p.

45. Haynes, Dina Francesca, *Deconstructing the Reconstruction: Human Rights and the Rule of Law in Post War Bosnia and Herzegovina* (June 1, 2005). *THE DEUS EX MACHINA DESCENDS: THE LAWS, PRIORITIES AND PLAYERS CENTRAL TO THE INTERNATIONAL ADMINISTRATION OF POST-CONFLICT BOSIA AND HERZEGOVINA*, Haynes, D., ed., Ashgate: London, Fall 2008. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1016196>

46. Herz, An Historical Perspective, *supra* note 105, at 22.
47. Hunjoon Kim. Expansion of Transitional Justice Measures. A Comparative Analysis of Its Causes : A dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota, August 2008 / Kim Hunjoon. – 326
48. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century / S. Huntington. – University of Oklahoma Press, 1991. – P. 215.
49. Huyse L. Justice after Transition: On the Choices Successor Elites Make in Dealing with the Past / Luc Huyse L. // Law & Social Inquiry. – 1995. – Vol. 20. – No. 1. – P. 51–78.
50. International Center for Transitional Justice, «What Is Transitional Justice?», <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Transitional-Justice-2009-English.pdf> (2009).
51. Kora Andrieu, *Transitional Justice: A New Discipline in Human Rights*, 2010. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.massviolence.org/Article?id_article=359
52. Kritz N. Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes, Volume I: General Considerations / Neil J. Kritz. – United States Institute of Peace, 1995. – 672 p.
53. Lutz E. The Justice Cascade: The Evolution and Impact of Foreign Human Rights Trials in Latin America/ Ellen Lutz, Kathryn Sikkink // Chicago Journal of International Law. – 2001. – Vol. 2. – No. 1. – 33 p.
54. Magarrell, L. “Reparations for Massive or Widespread Human Rights Violations: Sorting Out Claims for Reparations and the Struggle for Social Justice”, The Windsor Yearbook of Access to Justice, vol. 22 (2003), pp. 85-98
55. Mazrui, A. A. “The Truth Between Reparation And Reconciliation: The Pretoria-Nairobi Axis”, Buffalo Human Rights Law Review, vol. 10 (2004), pp. 3-14
56. McEvoy K., ‘Letting Go of Legalism: Developing a “Thicker” Version of Transitional Justice’, in K. McEvoy and L. McGregor (eds), *Transitional Justice from Below: Grassroots Activism and the Struggle for Change*, Hart Publishing, 2008, p 15.

57. Meernik, James 2005. Justice and Peace? How the International Criminal Tribunal Affects Societal Peace in Bosnia, in: *Journal of Peace Research* 43, 3, 271-287

58. Mendez J. Accountability for Past Abuses / Juan Mendez // *Human Rights Quarterly*. – 1997. – Vol. 19. – No. 2. – P. 255; Orentlicher D. Settling Accounts: The Duty to Prosecute Human Rights Violations of a Prior Regime / Diane Orentlicher // *The Yale Law Journal*. – 1991. – Vol. 100. – No. 8. – P. 2537–2615; Settling Accounts Revisited: Reconciling Global Norms and Local Agency // *International Journal of Transitional Justice*. – 2007. – Vol. 1. – No. 1. – P. 10–22.

59. Nino, Carlos S. 1996. *Radical Evil on Trial*. New Haven, CT: Yale University Press.

60. O'Donnell, Guillermo. A, and Philippe. C. Schmitter, eds. 1986. *Transition from Authoritarian Rule*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

61. Olson, L.M., 2006. Provoking the dragon on the patio Matters of transitional justice: penal repression vs. amnesties. *International Review of the Red Cross*, 88(862), pp. 275-294.

62. Pasqualucci, J. M. “Victim Reparations in the Inter-American Human Rights System: A Critical Assessment of Current Practice and Procedure”, *Michigan Journal of International Law* (Fall 1996), pp. 1-58

63. *Paul Seils and Marieke Wierda, “The International Criminal Court and Conflict Mediation”* (New York: International Center for Transitional Justice, 2005)

64. Pion-Berlin D. To Prosecute or to Pardon? Human Rights Decisions in the Latin American Southern Cone/ David Pion-Berlin // *Human Rights Quarterly*. – 1994. – Vol. 16. – No. 1. – P. 105–130.

65. Porobic Isakovic N., Mlinarevic G., Rees M. “If women are left out of peace talks” *Forced Migration Review*, вересень 2015. [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://www.fmreview.org/dayton20/mlinarevic-isakovic-rees>

66. Rebecca Spence, Post-conflict peacebuilding: who determines the peace?, in *Rethinking Humanitarian aim conference proceedings*, University of Queensland

[Электронный ресурс] – Режим доступа:
<http://www.uq.edu.au/politics/conferences/nhc/index.htm>

67. Richard Lewis Siegel, *Transitional Justice, A Decade of Debate and Experience*, 20 Hum. Rts. Q. 431, 433 (1998)

68. Roth-Arriaza, N. “Reparations Decisions and Dilemmas”, *Hastings International and Comparative Law Review*, vol. 27, No. 2 (Winter 2004), pp. 157-219

69. Roth-Arriaza, N. “Victims on Transitional Justice: Lessons from the Reparation of Human Rights Abuses in the Czech Republic”, *Human Rights Quarterly*, vol. 27, No. 2 (May 2005), pp. 392-435

70. Sandoval C. *Transitional Justice: Key Concepts, Processes and Challenges* / Clara Sandoval // Villalba Institute for Democracy & Conflict Resolution – Briefing Paper (IDCR-BP-07/11). – Part of the University of Essex Knowledge Gateway, 2011. – 13 p.

71. Sarooshi D., ‘The Powers of the United Nations International Criminal Tribunals’ (1998) 2 Max Planck Yearbook of United Nations Law 141

72. Smith, C., op. cit.; Burgess, P. “Justice and Reconciliation in East Timor. The Relationship between the Commission for Reception, Truth and Reconciliation and the Courts”, *Criminal Law Forum*, vol. 15, No. 1/2 (2004), pp. 135-158.

73. Teitel R. *Transitional Justice Genealogy* // *Harvard Human Rights Journal*. 2003. Vol. 16. P. 69. *The Irreconcilable Goals of Transitional Justice*/ Bronwyn Anne Leebaw // *Human Rights Quarterly* Vol. 30, No. 1 (Feb., 2008), pp. 95-118

74. Theodore J. Piccone, *Transitional Justice*, 90 Am. J. Int’l L. 540, 541 (1996).

75. *Transitional Justice and Peacebuilding on the Ground: Victims and ex-combatants* / ed. by Ch. Sriram, G.-G. Jemima, J. Herman, O. Martin-Ortega. – Routledge, 2013. – 320 p.

76. *Transitional Justice and Peace Building: Diagnosing and Addressing the Socioeconomic Roots of Violence through a Human Rights Framework* Lisa J. Laplante *International Journal of Transitional Justice*, Volume 2, Issue 3, December 2008, Pages 331–355, [Электронный ресурс] – Режим доступа:
<https://doi.org/10.1093/ijtj/ijn031>

77. Transitional Justice and the European Convention on Human Rights // The Academy Briefing was written by Fionnuala Ní Aoláin, Dorsey and Whitney Chair in Law at University of Minnesota Law School, Professor of Law at Ulster University's Transitional Justice Institute and UN Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights and fundamental freedoms while countering terrorism - OCTOBER 2017. [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/Transitional%20Justice%20and%20the%20European%20Convention%20on%20Human%20Rights.pdf>

78. Transitional Justice, Civil Society, and the Development of the Rule of Law in Post-Conflict Societies//Eric Brahm; A quarterly publication of the International Center for Not-for-Profit Law Volume 9, Issue 4, August 2007 [Электронный ресурс].- Режим доступа: https://www.researchgate.net/publication/228256461_Transitional_Justice_Civil_Society_and_the_Development_of_the_Rule_of_Law_in_Post-Conflict_Societies

79. Transitional Justice : Handbook for Latin America / Editor Félix Reátegui. – Brasília : Brazilian Amnesty Commission, Ministry of Justice ; New York : International Center for Transitional Justice , 2011. 540 p.

80. Transitional Justice in Balance: Comparing Processes, Weighing Efficacy, Tricia D. Olsen, Leigh A. Payne and Andrew G. Reiter, June 2010, 248 pp.

81. Transitional Justice in the Twenty-First Century. Beyond Truth versus Justice / ed. by Naomi Roht-Arriaza and Javier Mariezcurrena. – Cambridge University Press, 2006. – P. 174.

82. Transitional Justice Theories. Edited by Susanne Buckley-Zistel, Teresa Koloma Beck, Christian Braun, and Friederike Mieth (2014) <http://www.corteidh.or.cr/tablas/r32526.pdf>

83. Turgis Noemie. What is transitional justice? / Noemie Turgis // International Journal of Rule of Law, Transitional Justice And Human Rights. – 2010. – Vol. 1. – P. 44

84. Wendy Lambourne. Pos-conflict peace-building: meeting human needs for justice and reconciliation//Peace, Conflict and Development. – Issue Four, April, 2004. P.2–24

85. Young, G. K. “Amnesty and Accountability”, U. C. Davis Law Review (January, 2002), pp. 427-482.